

AZ ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

SZERKESZTI: RÉDEY TIVADAR

XX.

MAGYARORSZÁG
KÖZÉPKORI HANGJELZETT
KÓDEXEI

IRTA

TELLER FRIGYES

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

Magyarország időszaki sajtójának könyvészete.

Szerkeszti: Dezsényi Béla.

Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára.

1. A magyar hírlapirodalom első százada. (1705—1805.) Összeállította *Dezsényi Béla*. Ára 5 P
2. A magyar hírlapirodalom 1806-tól 1866-ig. Összeállítja *Dezsényi Béla*. Előkészületben.
3. A magyar időszaki sajtó 1867-től 1910-ig.
4. Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig. Összeállította *Kemény György*. Budapest, 1942. Ára 34 P
5. Magyarország időszaki sajtója 1921-től 1935-ig. Előkészületben.
6. Magyarország időszaki sajtója 1936-tól 1940-ig. Összeállította *Mokcsay Júlia*. Előkészületben.
7. A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt. 1919—1940. Összeállította *Monoki István*. Budapest, 1941. Ára 16 P
8. A magyar időszaki sajtó a csehszlovák uralom alatt. 1919—1938.
9. A magyar időszaki sajtó a jugoszláv uralom alatt. 1919—1941.
10. Az időszaki sajtó magyar és magyarvonatkozású irodalma. A magyar hírlapirodalom történetének forrásai. Összeállítják *Szemző Piroska* és *Dezsényi Béla*. Előkészületben.

Magyarország időszaki sajtójának könyvészete 1941-től kezdve öt-öt évet felölelő kötetekben fog megjelenni.

Alleinvertrieb ausserhalb Ungarns: Otto Harrassowitz, Leipzig.

AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KIADVÁNYAI

SZERKESZTI

RÉDEY TIVADAR

OSZK
XX.

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA

1944

MAGYARORSZÁG KÖZÉPKORI HANGJELZETT KÓDEXEI

A LEGRÉGIBB LITURGIKUS KÓDEXEK ZENEPALEO-
GRÁFIAI VIZSGÁLATA, TEKINTETTEL A MAGYAR
KÖZÉPKOR KÓDEXEIRE ÉS KÓDEXTÖREDÉKEIRE

IRTA:

TELLER FRIGYES

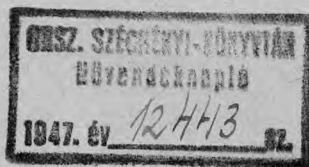
BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

Különlenyomat a «Theologia» 1944. évi 2. és 3. számából.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

10.125/21a

Felelős kiadó: Rédey Tivadar.
Stephaneum nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. Felelős: ifj. Kohl Ferenc.

I.

A gregórián zenepaleográfia tudományának kifejlődése.

Az emberi természet legősibb törvénye megörökíteni valamilyen módon önmagát minden szellemi megnyilatkozásában. És ez nem is érthetetlen. Hiszen lelke az örökkévalóságból szakadt ki, azért a földi lét rövidségét az örökkévalóságra törekvés illuziójával enyhíti, amikor kőbe rögzíti formáját, beszédét, énekét. Innen van az, hogy amint a könyv történetének nincs kezdete, azonképpen az írás is egyidős magával az emberrel. A hétezeréves sumir hieroglifás kőtáblácskák mögött az olvashatóság határán túl az írásos emlékek meghatározhatatlan tömege mered. Lehet, hogy írások? De ki tudja megfejteni, elolvasni és megérteni a grönlandi partvidékek még sokkal régiebb írásos emlékeit.¹ Bizonyos az, hogy amint az idő a végtelen múltból, úgy árad elő a történelemelőtti idő homályából a kultúra, s vele együtt az emberi lélek legdinamikusabb és legalapvetőbb megnyilatkozása, a vallás és velejáróan a zene, a költészet és a tánc.

A zeneírás antik emlékeiből vajmi kevés maradt reánk. Csak töredékesen jutott el hozzánk a görögségből Euripidesnek Orestes című tragédiájából néhány sor márványba vésvé, továbbá Mesomedes három himnusza, melyeket Calliopenek, Heliosnak és Nemesisnek ajánlott Kr. u. a II. századból, s végül egy Apollóhoz írt himnusztöredék.² Bár írásos emlékünknél nagyon kevés maradt, a keleti kultúrák zeneiségéről mégis nagyon sokat tudunk, hiszen azt az évezredek viharain keresztül átmentette hozzánk keresztény egyházunk liturgiája és hagyományos liturgikus énekzenéje. A keresztény vallás két hatalmas kultúrának, a zsidó és görög kultúrának virágkorában született, egészen természetes

¹ Hermann Wirth, *Der Ausgang der Menschheit*, I. Bd., Jena, 1928.

² Felfedezte Delfosban a francia iskola 1896-ban; először ismertette Schubart; zeneileg feldolgozták Reinach, Fleischer és Thierfelder. L.: Reinach, *La musique grecque*. Payot, Paris. 1926.

tehát az, hogy az Egyház liturgiája és annak zenéje a mai napig is el-
törölhetetlenül magán hordja keleti származásának nyomait. Az antik
Rómától pedig két dolgot örökölt az Egyház a maga teljességében: a
római jogot és a római éneket. Az egyik alapja lett külső, közjogi életé-
nek, a másik formát adott belső, liturgikus életének és kivirágozta a
gregórián éneket, melyet hosszú századokon keresztül «cantilena romana»-
nak hívtak.¹

Az őskereszténység a liturgikus könyvek írásánál eleinte csak a
szöveg másolására szorítkozott. A melódiát nem jegyezték le azért,
mert a legnagyobb részét emlékezetből úgyis tudták, másrészt pedig
azért, mert nem volt kéznél oly kialakult zenei jelrendszer, amely erre
a célra csak hozzávetőlegesen is alkalmas lett volna. Így a zenei
hangok rögzítésére kezdetben csak irányt jelző vonalkákat és pontok-
kat használtak, melyek magasabb, vagy mélyebb hangot jelentettek.
Ez a jelzési mód később a szomszédos hangoknak egymásközi viszony-
nyát is iparkodott grafikailag feltüntetni (piktográfia). Később a jelek
már egész zenei mondatot is jelentettek (ideográfia). Jól ismert és régen
szokásos melódiákat bizonyos meghatározott, konvencionális jelek
mutattak az énekeseknek. Valahányszor egy ilyen jel előfordult a szöveg
felett, mindig a neki megfelelő dallamot énekelték emlékezetből. Ennek a
rendszernek legrégebbi használatát a zsidóknál látjuk, amint erről az
őszövétségi zsolnárok címiratai ma is tanuskodnak.² Ilyenféle hagyomá-
nyos mnemotechnikai hangábrázolással úgy a keleti, mint a nyugati
egyház régi szerkönyveiben gyakran találkozunk. Ez a hangjelzése úgy
a zsidóságnak, mint az antik görögségnek (leksis, krusis).

A keresztény középkor nem veszi át a görög klasszikus ókor zenei
jelzésrendszerét, hanem itt is új utat tör magának. Az ókeresztény zsol-
nározás kezdeti formája azonos az ókor szónoki beszédének deklamációjá-
val, amely nem más, mint egy magasabb hangon tartott és a szóhang-
súly szerint egyenletesen gördülő olvasási mód némi melódikus fordulat-
tal, főleg a középső és végső zárlatban, vagyis átmenet a beszéd és ének
között. Amennyire biztos, hogy a beszéd megelőzte az írást, annyira
bizonyos, hogy a beszéd írása megelőzte a melódia lejegyzését. Ebből
pedig az következik, hogy a középkori zenei hangjelzés az ének grafikai
ábráit az írás hangsúlyozási jeleitől kölcsönözte. Hiszen bizonyos az,
hogy a szép beszédnek dallamossága, melódiája van. Ezért is a beszéd
elsősorban akusztikai élmény. Ez a beszéd — melódia pedig az accentus-
ból (ad cantus) származik és a beszéd énekszerűségét igazolja.

Tudjuk, hogy a klasszikus időkben a latin nyelv accentusa melo-
dikus volt, ami annyit jelent, hogy a hangsúlyos szótagot a többinél kissé

¹ L.: Teller Frigyes, A zsidó és görög zene hatása liturgikus énekünkre.
Theologia hittud. f. i. 1935. évf. 1., 2., 3. sz.

² J. Goettsberger, Einleitung in das alte Testament. Freiburg, 1928.
235—6: 1. — V. ö. Teller F. i. m.

magasabb hangon, énekelve ejtették ki. Az a szótag, mely a legmagasabb hangot foglalta el, hordozta az úgynevezett tónikai vagy éles accentust (acc. acutus), a többi, ezt megelőző és követő szótagok pedig hordozták az accentus gravis-t. Az elsőnek jele egy függőleges, kissé jobbra hajló vonal, a másíknak pedig egy függőleges, de kissé balra hajló vonal. A kettő közé eső szótagok egy bizonyos közepes hangmagasságúak voltak. A magas és mély hangoknak ezen ritmikus váltakozásából született meg a melódia, mely kezdetben egyszerű és természetes volt.

A latin nyelv zenei jelensége volt még az is, hogy a prózai szöveget helyenkint, különösen a mondatok végét (clausula) időmértékesen lüktették ki. Ez a törekvés mutatkozott a kereszténység IV—V. századában, melyet «cursus metricus»-nak neveztek, és amely főleg a recitátífvókban, a praefatio, Pater noster, és az oratiók szövegeiben (. . . nóstris infúnde, . . . glóriam perducámur . . .) nyilatkozott meg. Erre utal Cicero, amikor a beszédről szólva megjegyzi: «est autem in dicendo quidam cantus obscurior». (Orat. XVIII.)

A latin nyelvnek ezen melódikus accentusa a post-classicus időben, a IV. századtól kezdve teljesen megváltozik, amennyiben az accentus intenzívvé válik.¹

A latin nyelv tonikai accentusának melódikus jellege nem veszett el végképpen, mert ezt megőrizte a katolikus Egyház liturgikus éneke, melyet első kodifikátoráról, Nagy Szent Gergely pápáról (600) gregórián-éneknek nevezünk. A gregórián melódiáknak közelebbi vizsgálata ugyanis arról győz meg bennünket, hogy a legmagasabb hangok jegyei vagy csoportjai majdnem mindig összeesnek a szöveg grammatikai accentusával, azért az accentusok mintegy képét alkotják a zenének. Az accentus a bimbó, melyből a melódia kivirágzik. Ez a körülmény egyúttal a gregórián ének nagy esztétikai értékét is bizonyítja, mert a melódia és a szöveg a legcsodálatosabb módon és legbensőségesebben egyesülnek és bemutatják azt a legszínesebb művészetet és technikát, hogy a szöveg miképpen szülte a melódiát, viszont a melódia művészi erejénél fogva hogyan világította meg a szöveg titkos értelmét.

A középkorban az egyházi éneket emlékezetből énekeltek és a karvezető kezének hullámzó mozdulatával jelezte, hogy a dallam felfelé

¹ Ferretti O. S. B., *Estetica gregoriana*. Roma, 1934. 7. l.: «L'accento latino conserva l'antico suo carattere melodico, ma in pari tempo diviene formalmente forte: fusione, su una stessa sillaba della parola, di queste due qualità, tono e forza. L'accento acquista una intensità maggiore, intensità materiale, angolosa, direi quasi grossolana. Questo accento forte-lungo conserva, almeno in alcune principali lingue romanze, e dove più, dove meno, il tradizione valore musicale e melodico». — Ugyanerre vonatkozólag lásd még: E. Weil et L. Benloew: *Théorie générale de l'accentuation latine*. Paris, Durand. 1855. — J. Vendreyes: *Recherches sur l'histoire et les effets de l'intensité initiale en latin*. Paris, Klincksieck, 1902. — Campini Francesco: *Principi di fonologia, etimologia e morfologia latina*. Torino, G. D. Rossi, 1895.

emelkedik, vagy pedig alább száll. Az egyházi énekek dallamát tehát a *szóbeli közlés* tartotta fenn és nem a kéziratok érizték meg. Amíg a dallamok meg nem szaporodtak, a memória elegendő is volt azok megőrzésére. Később az énekmesterek, akik a tanításnál használt kézjelekkel vezették az istentiszteleten is az énekeseket és akik egyedül használtak írott szerkönyvet, emlékezetük segítségére a melódiák menetét grafikusán is jelezték a saját könyveikbe. A kézmozdulatokat és az ezekből származó grafikus ábrákat nevezték neumáknak (*νεύμα* = intés, majd átvitt értelemben írott jel). A tanításnak és énekvezetésnek azt a módját pedig, mely kézmozdulatokkal jelezte az ének dallamát cheironomiának (*χειρονῶμα* = a kéz mozgásának művészete) nevezték.

Ezen elmélet szerint az egyszerű neumák a következők: *accentus acutus*: virga; *accentus gravis*: punctum. Ennek a kettőnek összetételéből származnak: *accentus circumflexus* (acc. ac. + acc. gr.) = *clivis*; továbbá az *accentus anticircumflexus* (acc. gr. + acc. ac.) = *pes*. Az egyszerű neumák hármas összetételéből származnak a többi összetett neumák.

A neumáknak ezt az elméletét felállította *E. de Coussemaker*,¹ bővebben kifejtette és kidolgozta *P. A. Schubiger*² és végül diadalmasan bebizonyította *D. G. Pothier*.³ Fetis szélsőséges véleményét,⁴ mely szerint a neumák az egyiptomi demotikus írásból származó angolszász runa-írás származékai, továbbá *T. Nisard* véleményét,⁵ mely szerint ezek a római gyorsírásból, illetve a tirói jegyek egyik fajtájából valók, ma már senki sem tartja.

A gregórián zenei paleográfia tudományos megalapozása és fejlődése tehát a XIX. század második felére esik, amely azonban nem volt előzmények nélkül. Amikor a tridenti zsinat XIII. Gergely pápára bízta a liturgikus könyvek revideálását és kiadását, a pápa 1577-ben *Palestriná*-ra, a rómaiak nagy zenei fejedelmére bízta a liturgikus énekek átvizsgálását. Palestrina, hogy megbízatásának a legnagyobb alapossággal eleget tegyen, elkezdte a római kéziratok zenepaleográfiai vázlatát,⁶ amelyet azonban bekövetkezett halála miatt befejezni nem tudott.⁷ Bannister megállapítása szerint ez nem is volt nagy baj, mert sem Palestrina, sem Bains nem rendelkeztek a szükséges zenepaleográfiai felkészültséggel, amint ezt munkáikban előforduló vaskos tévedések igazolják.⁸

¹ Histoire d'harmonie au moyen âge. Paris, 1852.

² Die Sängerschule San Gallens. Einsiedeln, 1856.

³ Les mélodie grégoriennes d'après la tradition. Tournai, 1880.

⁴ Histoire générale de la Musique, Paris, 1869. IV. k. 467. l.

⁵ Revue archéologique, 1845, 261. l.

⁶ L. most Ms. Casanatense, O. II. 75.

⁷ L. G. Bains, Memorie storico — critiche della vita e delle opere di Giovanni da Palestrina. Roma, 1828. I. k. 32 sköv. l.

⁸ L. E. M. Bannister, Monumenta vaticani di paleografia musicale latina raccolti ed illustrati. Editi a cura Biblioteca Vaticana. Lipsia, Ottone Harrasowitz. 1913. I. k. IX. l.

Egy másik kísérlet volt az, amikor 1850-ben *Danjou* bemutatta zenepaleográfiai munkásságának jelentését a francia közoktatásügyi miniszternek, amely munka alkalmas lett volna a középkori neumált kéziratok feldolgozásához. Azonban kísérlete mindössze csak 10 kéziratnak ismertetését ölelte fel és már a kéziratok datálásában is vaskosan tévedett,¹ mert például a három ottoboni (145. sz., 154. sz., és 576. sz., és nem 567. sz., amint *Danjou* jelezte) kéziratot a X. századra datálta, holott a XII. század után származnak.²

15 évvel később O. Fleischer³ arról panaszkodik, hogy a nagyhírű római kéziratgyűjtemények legnagyobb része felfedezetlen. A nemsokára elindult *solesmesi bencések* hatalmas paleográfiai munkáját *D. Pothier* fentemlített hatalmas kötete nyitotta meg 1880-ban, mely felölelte a neumák magyarázatát a melódikus megfejtésre vonatkozóan, anélkül azonban, hogy a ritmus problémáját érintette volna. Mivel pedig a kéziratok képmásának közlése nélkülözhetetlen alapja minden komoly zenepaleográfiai tanulmánynak, dícséret illeti *P. Lambillotte* kísérletét,⁴ mely fotokópiák kíséretében határozza meg a kéziratok idejét is.⁵

A solesmesi bencések a zenei paleográfia és forráskutatás terén valóságos korszakot teremtettek *D. A. Mocquereau* vezetésével elindított nagyszabású vállalkozásukkal, a *Paleographie Musical* kiadásával,⁶ mely már teljesen a fotografiák magyarázatából indul ki annyira, hogy pl. a «Justus ut palma florebit» kezdetű Gradualének 200 különféle, IX—XVII. századi kéziratokból származó képmásait közli, melyeknek összehasonlítása rendkívül tanulságos a különböző kódexterületek és másolóiskolák jellegzetességeire vonatkozóan.

A solesmesiek példáján indult el az angol «*Plainsong and Mediaeval Music Society*», mely bár szerényebb keretek között, nemcsak egy kötetre való kéziratfotografiát tesz közzé,⁷ hanem a salisburyi antifonáriumot teljes egészében, fényképekben ismerteti.⁸ Nevezetes francia fotokopikus publikációk a roueni graduale ismertetése,⁹ valamint *Thibaut* kiadványa.¹⁰

¹ L. Archives des missions scientifique. 1850. novemberi szám 656. l.

² L. E. M. Bannister i. m. X. l.

³ L. Neumenstudien. 1. k. 11. l.

⁴ L.: Antiphonaire de St. Grégoire, Ms. S. Gall. 359. Paris, 1851.

⁵ Ezt a módszert követték Coussemaeker és A. Schubiger fentemlített műveikben.

⁶ Les principaux manuscrits du chant grégorien, ambrosien, mosarabe, gallican, publiés en facsimiles phototypiques, par les Bénédictis des Solesmesi 1889. cca I—XX. k. A rend kiűzése idején Wight szigetén Omar Abbey Ryde.

⁷ The Musical Notation of the Middle ages. London, 1890.

⁸ Graduale Salisburensis, stb. London. 1894. — Antiphonale Salisburensis, stb. London. 1901.

⁹ Le Graduel de l'Eglise Cathédrale de Rouen au XIIIe siècle, Rouen. 1907.

¹⁰ Monuments de la notation ekphonétique et neumatique stb. Saint-Petersbourg, 1912.

A solesmesiek munkájának és eredményeinek kiváló összefoglalása P. Mocquereau nagyszabású műve: *Le nombre musical grégorien*. Rome, Tournai. 1908.

A solesmesi kiadványhoz hasonlóan nagyszabású és egyedülállóan kiváló forrásgyűjtemény a «Codices Vaticani Selecti Phototipica express. jussu Pii P. X. consilio et opera curatorum Bibliothecae Vaticanae» sorozatban *Henry Mariott Bannister* szerkesztésében megjelent XII. kötet.¹ Az *Ars Antiqua*nak ez a páratlan kútfőgyűjteménye, mely fototipikus hasonmásaival, a gregórián kódexek neumáinak római korális hangjegyekre (nota quadrata) való átírásával, rendkívül becses bevezető tanulmányával igen sokáig tökéletes mintája fog maradni a forrás-kiadásoknak.²

A zenepaleográfia tudományát nagy lépéssel vitte előre *P. Wagner* kétkötetes kiváló szakmunkája, mely azonban eredeti kódexpublikációval nem foglalkozik.³

A mai olasz tudósok között legkiválóbb helyet biztosította magának *Dom G. M. Sunol O. S. B.*, a római Istituto Pontificio di Musica Sacra rektora, akinek nagyszabású műve a tudományos munkának nélkülözhetetlen kézikönyve.⁴

II.

A legrégebb hangjelzett (neumált) kéziratok.

A gregórián zene-paleográfia tudományának főbb állomásait áttekintve, föltehetjük a kérdést, vajjon *melyik a legrégebb neumált kéziratunk?*

Bizonyos az, hogy a neumák végleges kialakulásának ideje az egyházi zene nagy kodifikátorának, *Nagy Szent Gergely* pápának nevéhez fűződik. Bizonyos az is, hogy ezen időből egyetlen kéziratunk sincs, mely ezen idők zenei grafikáját feltárná. A reichenai Graduale és a monzai Cantatorium, melyek a VIII. századból valók, csak a pusztaszöveget tartalmazzák zenei jegyek nélkül. Ebből a körülményből egyesek azt következtetik, hogy nem Nagy Szent Gergely volt a neumas

¹ L. Bannister i. m.

² Bannister ritmustörténeti felfogását, a solesmesiek ictus-elméletét és a szentgalleni Antiphonarium interpretálását legújabbán erősen és nagyon meggyőző erővel támadja D. Jeannin. L.: *Mémoires liturgiques syriennes et chaldéennes recueillies par D. Jeannin. O. S. B. et publiques avec collaboration de Dom A. Chibas Lassale O. S. B. — Mémoires syriennes I. Introduction Musicale. Ouvrage honoré d'une subvention de Sa Sacerdoté Pie XI, du gouvernement français et de l'œuvre d'orient*. Paris, 1925. I. k.

³ Einführung in die gregorianischen Melodien. — Neumenkunde. — Paleografie des liturgischen Gesanges. II. kiad. Lipcse, 1912.

⁴ Introduction à la Paléographie Musicale Grégorienne. Paris, 1935.

jegyzés szerzője és meghonosítója, hanem az éneket szájhagyomány őrizte meg az emlékezet segítségével, míg csak a későbbi századok le nem jegyezték őket.

Bár nem bebizonyított dolog, hogy Nagy Szent Gergely Antifonáriuma neumált volt, mégis minden oka megvan annak a föltevésünknek, hogy a *Gergely-féle Antifonárium eredeti példánya neumált volt*.¹ A Pal. Music. I. kötete (106. l.) megelepszik azzal, ha elhisszük, hogy neumált lehetett.

Hogy az antik görög alfabetikus zenei jegyzés már jóval a nagy pápa előtt megszűnt, mindenki elismeri. Kétségtelen az is, hogy a ma létező és a IX. század előtt írt Antifonáriumok között egyetlen egy sincs, melyben zenei jelzés lenne. Ha tehát a Gergely-féle Antifonáriumban volt zenei jelzés, az csak neumas lehetett. Erre vonatkozó legrégebb említést *Egbert* yorki püspöknél találjuk a VIII. század közepéről, aki megemlíti: «Antiphonaria, que conspeximus cum suis missalibus apud apostolorum Petri et Pauli limina». Hitelt érdemlő történeti bizonyíték az is, hogy a római énekesek a gregorián-antifonárium *kópiáját* magukkal vitték Francia-, Német- és Angolországba. Hogy ezekben a kópiákban valóban voltak-e neumák vagy nem, az más kérdés, mely eddig felelet nélkül maradt.

Mindössze két esetben beszélnek arról, hogy zeneileg jelzett Antifonáriumokat küldtek Rómából. Állítólag I. Pál pápa küldött két neumált könyvet² anélkül azonban, hogy az eredeti források zenei jelzést említenének: «... libros, antiphonale et responsoriale».³ Továbbá *Duchesne*⁴ idézi Nagy Károly életrajzának néhány sorát, melyet róla egy szerzetes írt: «At ille dedit ei Theodorum et Benedictum Romanae Ecclesiae doctissimos cantores, qui a Sancto Gregorio (!) eruditi fuerant, tribuitque Antiphonarios Sancti Gregorii quos ipse notaverat nota romana». Azonban kétes az, hogy az «ipse» vajjon Szent Gergelyre, vagy Hadriánra vonatkozik. Valószínűbb, hogy az egész elbeszélés, Nagy Szent Gergely után négy századdal készülvén, csak a XI. századnak hagyományát tükrözi vissza.

Szent Izidor írja a VII. században (636.): «Nisi enim ab homine memoria tenatur, soni pereunt, quia scribi non possunt».⁵ Ebből *Bannister*⁶ azt következteti, hogy Szent Izidor semmiképen sem írhatott volna így, ha lett volna ismeretes vagy használatos zenei jelzés, azért Nagy Szent Gergelyt úgy tekinti, mint kora énekeinek rendezőjét és

¹ L. Don G. Morin, Les véritables origines du chant grégorien. Rome, Tournai, 1904, 61—63. l.

² L. Dictionnaire d'Archéologie chrétienne, III. f. 722. l.

³ L. Jaffé, Monumenta Carolina, 101, 139, 223. l.

⁴ Hist. Franc. II. 75. l.

⁵ Etym. III. 15. 2.

⁶ L. Introduction. XIX. l.

leegyszerűsítőjét, vagyis a Cantus Romanus megalapítóját. Szerintünk Szent Izidor szavaiból még nem következik, hogy nem volt zenei írásmód és a Nagy Szent Gergely-féle Antifonárium nem volt neumálva. Tudjuk azt, hogy a hangot direkt írással megjeleníteni nem lehet (*scribi non possunt*), de a gondolatot meg tudjuk rögzíteni jellel (*memoria teneantur*), ez a jel pedig hasonlítva a többi analog jelekhez, a hang magasságát többé-kevésbé tudja jelezni. Sőt, ha elfogadjuk a ma általánosan dívó elméletet, mely szerint a neumák közvetlenül a grammatikai accentusból származnak, a IX. század kézírataira nézve érvényes lehet a szentizidori formula: «*nisi memoria teneantur... peréunt...*». Ezek a neumák tényleg nem mások, mint a jelek sokasága, melyek a hangoknak csak viszonylagos magasságát jelölik, és azt is bizonytalanul, anélkül, hogy bennük megrögzített tonális érték hasonló lenne a grammatikai tónikai accentus grafikájához, mely szintén nem jelöli pontosan a szótag igazi emelkedését, sem erősségi fokát, az olvasó a használatban mégis tudja magát mihez tartani. Hasonlóképpen lehetnek az énekesek a neumák jelzésének pontatlanságával szemben.

Messze vagyunk annak feltételezésétől, amint azt *Lambillotte* cselekedte, hogy az általa közölt kézirat¹ nem más, mint Nagy Szent Gergely Antifonáriumának kópiája, melyet Hadrián pápa küldött Nagy Károlynak (772—795).² Azt sem tesszük, mint tette *Fetis*,³ hogy a Monzában őrzött *Graduale lombard* neumái a VII. század végéről, vagy a VIII. század elejéről származnak.

Nagyon nehezen hihető, hogy a missziós szerzetesek Rómából Angliába tudták vinni a zenei írást és magát a zenét, ha az csak a memóriájukra lett volna bízva. Továbbá még nehezebben érthető, hogy rendszeres zenei írás nélkül miképpen sikerült volna megvalósítani a nagy pápának a kodifikációt annyira pontosan, ahogy azt a hagyomány átvette, amint azt az összes gregorián kéziratok azonos melódiái igazolják. Csupán három darab kézirat van ezen hagyományon kívül, éspedig egy a vatikáni könyvtárban⁴, kettő pedig Szent Péter-templom káptalanjának archívumában, melyekről Don Andoyer azt állítja, hogy a gregorián liturgia maradványai,⁵ anélkül azonban, hogy állítását kellőképpen bizonyítani tudná.

Mindezen tényekből megállapítható az, hogy legalább a VI. század végén, vagy a VII. század elején Nagy Szent Gergely kortársai már ismerték a latin neumákat, melyek Európában hamarosan elterjedtek és használatosak lettek, mivel ekkor a görög jelzésrendszer már nem

¹ *Antiphonaire de Saint Grégoire*, Paris, 1851.

² *Duchesne, Histoire Franc.*, II. k. 75. l. — *L. Diction. d'Archéologie et Liturgie chrétienne*. III. k. 722. l.

³ *Notation des chant...* 1874. 186. l.

⁴ *Cod. Vatic.* 5319.

⁵ *L. Revue du Chant grégorien*, XX. 69—75. l., 107—114. l.

élt.¹ Tehát bizonyos az, hogy ebben a korban a neumák már eléggé kifejlődtek ahhoz, hogy megjelöljék a hangok nagy számát és egymás-közi viszonyukat. Nagyon nehéz megengedni *Staerk* véleményét,² mely Szent Jeromosnak tulajdonít egy Antifonárium kompozíciót. Ha tudjuk, hogy minő ritkák voltak a zenei kéziratok, nem csodálkozunk azon, hogy egyetlen dokumentum sem tud meggyőzni bennünket Szent Gergely koráról.

Bannister szerint³ biztos keltezéssel csak egyetlen kéziratunk van a IX. századból, a Cod. Vatic. Reginensis 215., mely 877-ből való. A kódex grammatikát és történelmet tartalmaz, melynek 130 fol. v. és 131. fol. r.-ja egy görög nyelvű Glóriát és Credót tartalmaz latin fordítás kíséretében, de a Credónak csak az első fele van neumálva.⁴ A kézirat közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy a sorközi tér nagyon szűk a neumák részére, tehát bizonyos, hogy a kézirat nem zenei jelzés részére készült. A neumákat tehát később jegyezték bele, melynek idejét megállapítani nem lehet.

Hogy a IX. század második felében már neumált kódexeknek kellett lenniök, bizonyos abból, hogy *Aurelianus Reomensis* neumált melódiákról beszél.⁵ Sőt *Prümi Reginon*, aki 915-ben halt meg, megemlékezik Rathbod trevesi érsekről azzal a megjegyzéssel, hogy katedrálisának birtokában volt egy Antifonárium, melyben az antifónák zeneileg jellettek «in illo annotatas» voltak.⁶ Ennek a neumált antifonáriumnak a IX. században még meg kellett lenni. Ma már nincs meg.

Általában a datáció kérdése körül különösen eleinte sok tévedés történt. Így tévedett Lambillotte P.,⁷ amikor egy X. századi szentgalleni kéziratot, mint Nagy Szent Gergely sajátkezű Antifonáriumát publikálta és egy murbacchi kéziratot, mely nem lehet régibb a XII. századnál, a IX. századra datált. Hasonló tévedések fordulnak elő Coussemaker⁸ és Fetis⁹ műveiben a datálások körül. Így tévedett Fleischer, amikor a firenzei Cod. Amiatin. VIII. századi neumáiról beszél, melyeket Wagner P.¹⁰ világosan 1000-re datál.

Bannister kutatásai szerint nincs egy tucatnál több neumált kéziratröredékünk, melyet a X. század előtt írtak, míg teljes kódex egyetlen egy sincs.

¹ L. Bannister, Introduction. XIX. I. — Dom Sunol O. S. B., Introduction a la Paléographie musical grégorienne. XVIII. fejezet.

² Les manuscrits latins du Ve au XIIIe siècle conservés à la Bibl. Impériale de Saint Pétersbourg, 1910.

³ Monum. Vatic. di Palmus. Latina. No. 108. tav. 10.

⁴ L. Pal. Mus. Solesmes, XIII. k. 69—70. I.

⁵ Gerbert, Scriptorum. I. k.

⁶ Gerbert, Scriptorum. I. k. 230. I.

⁷ Antiphonaire de Saint-Grégoire, Paris, 1851.

⁸ Histoire de l'harmonie au moyen âge, Paris, 1852.

⁹ Histoire générale de la Musique, Paris, 1869.

¹⁰ Neumenkunde. Ed. I. 66. 1. 2. sz., ed. II. 102. 1. 2. sz.

A Pelographie Musical is mindössze három kódexet jelez a IX. századra : S. Gallen, 359. — Vallicell., B. 50. — Rouen, 368., ezeken kívül kettőt a IX. vagy X. századra : a bécsi 1609., a toursi, Bibl. de la Ville, 184. (1017.). Ezen utóbbi megállapítás azonban nem biztos.

Dom. G. M. Sunol O. S. B. nagyszabású paleográfiai művében a VIII. századra datálja egy Poitiers-ből való Pontificaléban írt Exultet-et.¹ Ez a datálás akkor valószínű, ha hivatkozunk a kézírásra és a kézirat tartalmára. Ez a kézirat azonban töredék. Hasonlóképpen a VIII. századra datálja a Bruxelles-i 10127—10144. sz. töredéket.² Bannister szerint ezen kézirat neumái későbbiek a szövegnél, mely a IX/X. századra tehető.³

Gastoué IX. századra datált kéziratának listája vitás.⁴

Mindazonáltal vannak kéziratok, melyek kétségkívül és a legnagyobb valószínűség szerint a IX. században keletkeztek, de minden esetben csak egy helyen tartalmazznak neumákat. Ennélfogva fennmarad az a nyílt kérdés és probléma, hogy vajjon a könyv corpus-ával egyidőben íródtak-e?

Bannister szerint ily kéziratok a következők.⁵

1. a novarai Sacramentarium praefatio-ja.⁶

2. a párizsi Szent Genovéva-könyvtár 1190. sz. kéziratában a Genealogia éneke.⁷

3. a párizsi Bibl. Nat. n. a. 2177. sz. kézírata egy vizigót írású töredéket tartalmaz, melyről dr. E. A. Loew azt tartja, hogy neumáival együtt a IX. századból való ugyanazon kéztől.

4. monakói kézirat⁸ a IX. század elejéről, melynek keltezési idejét Traube és P. Blum egyértelműen elfogadják.

5. egy poitiersi Pontificale.⁹ Exultet-je neumálva, mely a katalógus szerint VIII/IX. századi. Bannister szerint a IX. század elejéről való.

6. 10127—10144-es brüsszeli kézirat,¹⁰ mely mint töredék valószínűen a legrégebb létező zenei kézirat. A neumák és a szöveg együttes

¹ Paris, Arsenal, 227. — L. Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale des ducs de Bourgogne. Bruxelles, 1842.

² I. D. G. M. Sunol O. S. B., Introduction i. m. 32. l. — Ezen utóbbi töredéket ismertette a Revue Bénédictine, 1912. évf. októberi számában Dom Peillon O. S. B., mely szerint ez a kézirat egy sokkal régebb dokumentum kalligrafikus kópiája tökéletes szász neumákkal.

³ L. Bannister i. m.

⁴ Les origines de Chant romain. Paris, 1907. 248. l.

⁵ L. Monumenti Vat. XX. l.

⁶ L. Monumenta Paleogr. sacra. Torino, 1899. XIV. sz.

⁷ A nyomtatott katalógus a IX./X. századra teszi.

⁸ clm. 19408, 20. f. v.

⁹ Párizs, Arsenal, 227.

¹⁰ L. Don Peillon, Revue Bénédictine, XXIX, 4. 1912. október.

vizsgálata azonban arról győznek meg, hogy a szász vagy északnémet jellegű neumák későbbiek a szövegnél, mely a IX/X. századra helyezhető.

A paleográfiai kutatások eddigi eredményei szerint tehát semmi kétség aziránt, hogy neumas szövegek voltak már a VIII. század végén. Ámbár vannak birtokunkban Sacramentariumok, Lectionáriumok és Antifonáriumok ezen korból hangjegyek nélkül, mégis biztosan mondhatjuk azt, hogy egyetlen neumas szöveg nem maradt ránk abból a két századból, melyek közvetlenül követték Nagy Szent Gergelytől kezdődő liturgikus és zenei reformot. Lehetséges, hogy ezek a kéziratok elvesztek, de az is föltehető, hogy a melódiákat nem a kéziratok mentették át, hanem az énekmesterek emlékezetétől táplált hagyomány.

III.

A magyar középkor írásműveltsége.

A középkori keresztény magyar kultúra nem akkor kezdődik, amikor a magyar irodalom, hanem jóval előbb. A magyar keresztény középkor műveltségtartalmát könyvészet szempontjából a keresztény liturgikus szerkönyvek jelentik. Magyarország késői megkeresztelkedésénél fogva csak egy évezreddel ezelőtt tudott bekapcsolódni a kereszténység nyugateurópai eszmeáramlatába és művészetének életébe. Róma már az első századokban megépíti a primitívtségében is nagyszerű első bazilikáit. A ravennai dómok íveit a bizánci művészet a tenger minden szífeiben ragyogó mozaikokkal ékesíti. A reneszánsz freskóiban a nagy életet ünnepli és márványba álmódja a San Pietrót. A barokk örök szabályt állít fel magának a káprázatos Al Gesu-ban. Addig hazánk keresztény képzőművészetének középkori csodáit csak azokban a romokban csodálhatjuk, melyeket a tatár és török háborúk dúlása a gondviselés különös kegyéből ránk hagyott.

Keresztény vallásunk spiritualizmusának másik kifejezője, az egyházi zene, hasonló sorsra jut. A gregorián ének őskeresztény gyűjteményei, az írásművészetnek nagyszerű kincsei csak nagyon későn és akkor is majdnem kizárólag a kolostoriskolák ívei alatt csendülnek föl, és tulajdonképpen sohasem tudtak a liturgia népszerű magyarozatává válni. Mivel pedig a gregorián ének nem más, mint maga a liturgia, vagy inkább a liturgia lelkiségének művészi képe és magyarázata, a liturgia latin nyelvétől is idegen magyar nép a «cantilena romana» lelkéhez hozzáférni később is csak töredékesen tudott. A ránkmaradt liturgikus szerkönyvek és töredékek arról tanuskodnak, hogy a magyar középkor első három századának liturgikus és zenei kultúrája nyugateurópai szinten állott. A tatár pusztítás és a hosszú török rabság után csak néhány teljes kódex maradt ránk a liturgia zenei emlékei közül.

A kereszténység hazánk területén a honfoglalás idején nem volt előzménytelen. A húnok elől menekülő keleti gótok, miután az Al-Duna mentén megütköztek a római seregekkel, először a Valeria tartományt dúlták föl, mellyel együtt áldozatul esett a keleti Dunántól virágzó kereszténysége is. Az V. század elején a birodalom nem tudott mást tenni, mint hivatalosan is átengedni ezt a vidéket a húnoknak. Valeria pusztulásában Milano nagy püspöke, *Ambrosius*, Isten büntetését látta a pannóniai makacs arianizmus miatt.¹ Néhány évtized múlva a szomszédos Nyugat-Magyarország, az akkori Pannonia prima is elesett. Míg a kereszténység ezeken a területeken pusztulásra volt ítélve, addig délen, a Dráva-Száva közé eső Pannonia secunda rómaiságának kereszténysége túl tudta élni a barbárság rohamát.²

A legújabb régészeti kutatások is azt igazolják, hogy a római uralom utolsó évszázadában Pannóniában nagyszámú kereszténnyel és népes keresztény egyházközségekkel kell számolnunk.³

Pannonia-környéki provinciák hasonlóképpen sok ókeresztény emlékekkel gazdagok. Farlati már a XVIII. században Illyricumot «Sacrum» névvel illeti.⁴

Pécs a hajdani *Sopianae* helyén a római Valéria-tartomány praesésének székhelye és limes-menti védett helyzeténél fogva a kereszténységnek virágzó központja volt. A feltárt temetők keresztény cubiculumainak tégláin Krisztus-monogramm látható,⁵ falfestményei pedig a Szent Szület a gyermek Jézussal örökítik meg.⁶

Pannonia prima legnevezetesebb városa *Sabaria*. Reávonatkozó, érdekes adatokat kapunk Martinus toursi püspök életrajzából. Abból hogy püspöki székhely volt, arra következtethetünk, hogy az arianizmusnak egyik fontos központja lehetett.

A politikai viszonyok azonban nem kedveztek a kereszténység elterjedésének. A IV. századvégi belső zavarok, a római elemek erős

¹ Ambrosius, De fide 2, 139—140. V. ö. Alföldi : Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, I. 1924. és II., 1926, 57 skk.

² L. Serédi Jusztinián dr., Szent István emlékkönyv. I. k. Alföldi András, A kereszténység nyomai Pannóniában a népvándorlás korában. 151 skk.

³ L. Serédi J. i. m. I. k. : Nagy Lajos, Pannonia sacra. 29. l.

⁴ Farlati : Illyricum sacrum I-vij, Venetiis, 1780—1819.

⁵ Koller : Prolegomena in historiam episcopatus Quinque ecclesiarum 1804. 25—34. l. — U. o. XIV. tábla. — Szőnyi : A pécsi őskeresztény sírkamra. L. 907. 19—20. l. II. 2. kép. — A pécsi őskeresztény temető. Religio, 1913. 577—579. l. II. és 596—597. II.

⁶ A pannóniai egyházak szerepét történeti szempontból legutóbb összefoglalóan tárgyalta Zeiler : Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'empire romain. 1918. — *Balics* : A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. 1901. — Balogh : Pannonia őskereszténysége, I. Szent István könyvek 102, 1932. — Nagy Tibor : Az eusebianus reactio stb. Regnum, 1936. 25 stb. l. — Orthodoxia és eretnkség stb. Történetírás, I. 1937, 113 sköv. II.

beszűrődése a germánok és más barbár törzsek által erősen akadályozták a kereszténység terjedésének útját.¹

Pannonia nyugati részén a kereszténység terjedését elősegítette a poetovói Victorianus irodalmi működése is.² Szombathely, Pécs és a Balaton vidékének keresztény kultúrái arról győznek meg bennünket, hogy a kereszténység a belső részekben akadálytalanabban tudott elterjedni, ami abból is érthető, hogy az államhatalom a III. század második felétől inkább a birodalmi határookra vonta össze minden erejét.

Nagy Konstantin uralmával kezdődik az új világ. A kereszténység soha nem látott új erőre kap különösen a limes-menti vidékeken, a Dunamentén, sőt a császár duna-tiszaközi háborúi után a Nagyalföldön is, amit a kecskeméti és a dunapataji gyűrűk is bizonyítanak.³ A keresztény vallásszabadság csakhamar visszatükrözte a Konstantindinasztia iránt érzett császártiszteletet, amint arról két keresztény ládaveretünk tanuskodik.⁴ Bár a keleti mysterium-kultuszok a kereszténységet csak felületén érintették elzártsága miatt,⁵ egy bizonyos fokú keresztény-pogány szinkretizmus nyomai mégis fölfedezhetők a keresztény művészeti emlékeken, pl. a ládaveretekben. Ezek a hatások azonban inkább a dunamenti helyeken jelentkeznek, mint a belső területeken.

A kereszténység elterjedése azonban még a kedvező körülmények között sem volt akkora, hogy a lakosság nagyobb része hozzá tartozott volna, különösen a Drávától északra. Pannonia legfőbb püspöki székhelye a *sirmiumi* volt, mely egyúttal a hitterjesztés művében a legnagyobb szerepet vitte, főleg Valeria részére.⁶

A másik keresztény központ, mely az arianus pannoniai püspökségekkel a leghevesebb harcban állott, volt *Aquilea metropolis*, mely az Ambrosius-féle orthodoxia szolgálatában végül is diadalt aratott, amikor Ambrosius személyesen iktatta be püspöki székébe Anemiust.⁷ Ennek az északitáliai és Aquileiából származó hatásnak nyomait megtaláljuk a keresztény-római emlékműmaradványokon is.

A Dráva—Száva között virágzik a keresztény élet egészen az avar

¹ Egger: Amantius, ein Bischof von Jovia. Österr. Jh. XXI—XXII. 1922, Beibl. 327. sköv. 11.

² V. ö. Zeiler i. m. 73. l.

³ V. ö. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südeuropa III, I. 16—17. II. (Sitzungsberichte der Akad. der Wiss. in Wien, 208. köt. 2. Abh.)

⁴ Nagy Lajos, Pannonis sacra, 21. és 32. kép, Serédi: Szent István-émlékkönyv, I. k.

⁵ A viszony köztük olyan lehetett, mint a Rajna vidékén. V. ö. Lehner, Orientalische Myterienkulte im römischen Rheinlande. Bonn. Jahrb. 129, 1924, 66. l.

⁶ Balics i. m. 10. l.

⁷ V. ö. Nagy Tibor id. művét.

betörésig, amikor nagyrészüket Salonába menekül. Valeria egyházaiban tovább él a nyugati részek kereszténysége épügy, mint Noricum belsejében.

A honfoglaló magyarok Pannóniában római katolikus szlávón «tót» papokat és népet találnak, akik a magyarok közé beolvadtak és csöndben előkészítették a magyar nemzet keresztiségének útját.¹

A honfoglaló magyarság Nyitrán püspökséget talál. A pannóniai szlávok a honfoglaláskor a keresztény német-frank uralom alatt állnak, sőt Pannónia egészen a Dráváig a salzburgi és a passauai egyházmegyékhöz tartozik. Duna—Tisza között az ott lakó gyér szláv, germán népség is keresztény.

A zalai és pécsi vidék tótságát a salzburgi érsekség bencései térítették meg a kereszténységre.² A honfoglaló magyarság Nyugateurópával és annak keresztény kultúrájával kalandozásai során ismerkedett meg. Ezeknek útján eljutottak Itália földjére, Lombardiába, majd Páviába és Velence szigeteire (899—900). Karinthia és Italia közötti «strada Ungarorum»-on át Apulia, Tolosa, Róma és Otranto látták a portyázó magyarságot. Észak felé Metz, Bremen, később Champagne és Szent Gallen az állomások. Nyomukban mindenütt feldúlt kolostorok és templomok maradtak. Előfordult ugyan, hogy ezen kalandozások során egy-egy bátrabb külföldi pap prédikált is nekik, de alig valami eredménnyel.³ Így mikor 954-ben a gemblouxi kolostort megtámadták, Szent Wikbert állott eléjük és térítette őket.⁴ Ezen kalandozások során foglyul ejtett keresztény rabszolgák között különösen sok olasz pap és szerzetesnek kellett lenni, akik velencei területről kerültek Magyarországra,⁵ akik tanultságuknál fogva csakhamar a barbár magyar családok bizalmába férkőztek.

Géza magyar fejedelem inkább politikából veszi föl a keresztiséget. Utóda és fia, Szent István király, már teljes lélekkel áll bele a cluny-i reformszellem szolgálatába, és a regnum és sacerdotium egyetemes érvényű fogalmazása szerint szervezi meg keresztény királyságát.⁶ Megszervezi a püspökségeket, kolostorokat alapít és bőségesen javadalmazza őket, külföldi szerzeteseket hív hazánkba és térítő munkáját a legerőteljesebb külföldi kultúrpolitikával támo-

¹ Hóman—Szekfű, Magyar Történet. Budapest. I. k. 81. sköv. II. — Erdélyi László, Árpádkor. Budapest, 1922. 82. I. — Balics Lajos, A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. Budapest, 1922. 303. I.

² Melich János: Szláv jövevényszavaink. Nyelvtud. Közl., 1903, 1905, 1909.

³ Necrologium Monasterii S. Galli. Mon. Ferm. SS. I. 466. I.

⁴ Vita Wicberti. Mon. Germ. SS. VIII. 513—514. I.

⁵ Volf György: Első keresztény térítőink. 30. sköv. II.

⁶ Galla Ferenc: A cluny-i reformszellem Magyarországon. 1931, 42—43. I.

gatja.¹ A magyar térítés története azt igazolja, hogy ezt a nagy munkát majdnem teljesen a bencések végezték. A Szent Márton-hegyi kolostort még Géza fejedelem alapítja részükre, melyet később Szent István király gazdagít.

A kereszténységgel együtt jelent meg hazánkban a könyv: a biblia, misekönyv, a regula. És ahova a keresztény papság a lábát betette, magával hozta könyveit is. Szent István elrendelte, hogy minden 10 község építsen egy templomot és meghagyta a püspököknek, hogy könyvekről gondoskodjanak részükre. Ezen korból kétezer hazai templomról számol be a történelem, és ha elgondoljuk, hogy ezen időből mindössze négy-öt teljes kódexünk van, elképzelhető az a nagy pusztítás, mely kódexállományunkat érté.

Kódexeink és kódextöredékeink közelebbi vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy hazánkban élénk kódexmásolói élet volt. Minden kolostornak szerves tartozéka volt a «*scriptorium*», ahol a másolás munkája történt. Ezt a munkát eleinte kizárólag külföldi szerzetesek végezték. Ebben a korban kivételes érdem volt, ha valaki az írás mesterségének szentelte életét. Virágzó könyviparról már azért sem lehet beszélni, mert majdnem kizárólag liturgikus szerkönyveket írtak. A gazdag Kremsmünsternek a XI. század kezdetén 60 kódexe van mindössze.² A nagy szerepet játszó passauai káptalannak könyvtára még 1254-ben is csak 226 kötetből állott.³ Klosterneuburgban a XIII. század végén 122 kódex volt.⁴ 1500 körül a nagyobb bajor kolostorok könyvtárai általában nem gazdagabbak 4—500 kötetnél. A néhány másolón kívül a többi szerzetes igen keveset, vagy semmit sem írt, mert hiszen még a XIV. században is voltak előkelő rangú papok, akik nem tudtak írni. 1297-ben a híres Szent-Gallen kolostorának prépostja sem tudott írni. 1291-ben a híres Murbach-ban a szerzetesek nem tudnak írni.⁵ Szent Emmeram oklevelei a szerzeteseket két csoportra osztja aszerint, hogy tudtak-e írni, vagy sem.⁶ És vajjon írásnak nevezhetjük-e azokat a gyatra kézjegyeket, melyeknek ezen korból királyok és kardinálisok a birtokosai.

Ily körülmények között mi sem természetesebb, mint hogy az

¹ Balogh Albin: Szent István kapcsolatai Csehországgal, Németországgal, Franciaországgal és Belgiummal. L.: Szent István emlékkönyv, I. k. 446. sköv. 11.

² Czerny: Die Bibliothek des Chorherrenstiftes St. Florian. 4. 1.

³ U. o. 224. l.

⁴ U. o. 229. l.

⁵ Wattenbach: Schriftwesen. 447. l.

⁶ Békefi: Káptalani iskolák, 306. l. — Rockinger: Schriftwesen. 175. f. jegyzet. — Hajnal István: Irástörténet az írásbeliség felújulása korában. Budapest, 1931. 14. l.

árpádházi királyok kancelláriájának írásgyakorlata a papság kezében van. *Gergely*, II. Béla káplánja 1135-ben a király rendeletéből egy oklevelet ír és pecsétel. Az oklevél végén szereplő «Datum per manus Goteslini» csak az oklevél átadója lehetett.¹ *Egyed* (Aegidius), László királyi herceg káplánja 1138-ban oklevelet ír, melyre a pecsétet János (1135—1138.) nótárius és királyi kancellár üti.² *Adorján* nótárius, királyi kancellár és budai prépost, később erdélyi püspök 1175-ben oklevelet ír és pecsétel.³ III. Béla kancellárja, *Kalán* (Calanus), később pécsi püspök csak egyetlen oklevelet hagyott ránk.⁴ III. Béla és Imre királyok kancellárja, *Katapán* (Kataphanus), székesfehérvári prépost, majd 1198-tól egri püspök, egy oklevél szerint «Hungariae cancellarius»-nak nevezi magát. Az ő idejében vált szokássá a «Datum per manus» forma, mely a kancellár közreműködését jelezte.⁵

A papságnak nem is annyira az írástudásra volt szüksége, mint inkább az olvasásra és *éneklésre*. Így érthető, hogy az egyházi felsőbbség inkább ezeket szorgalmazza. 1382-ből római utasítás jön annak megvizsgálására, hogy a st. flóriáni prépost tud-e jól olvasni és *énekelni*.⁶ Továbbá 1389-ben a pápa elrendeli, hogy egy leendő pécsi-kanonokot vizsgáljanak meg, hogy tud-e olvasni, fogalmazni és *énekelni*.⁷

Ha ezek után hazánk legrégebbi könyvtárának katalógusát vizsgáljuk, azt kell megállapítanunk, hogy semmiben sem maradtunk el a korabeli nyugattól. Hazánk legrégebbi középkori könyvtára a pannonhalmi bencés kolostoré és kezdete a X. sz. végére esik. Mivel Szent Benedek regulája meghagyja, hogy ahol bencés szerzet működik, könyvtár sem hiányozhatik, azért a pannonhalmi könyvgyűjtemény a kolostor megalapításával egy évre: 996-ra teendő. Ezen könyvtárnak 1093-ban összeírt lajstromában a következő lit. szerkönyveket találjuk: VI. Mis-

¹ Fejérpataky László, A királyi kancellária az Árpádok korában. Bpest, 1885. 90. l. — Wenzel Gusztáv, Árpádkori új okmánytár. Pest, 1860. 51. l.

² Fejérpataky L., i. m. 90. l. — Knauz Ferdinánd, Monumenta Ecclesia Strigoniensis. Strigoni, 1874—1924. I. k. 97. l.

³ Fejérpataky L., i. m. 92. l. — Hazai Okmánytár, Budapest, 1865—1891., VI. k. 4. l. — Knauz F., i. m. I. k. 131. l. — Tkalcic, J. B., Monumenta historica episcopatus Zagradiensis. Zagreb, 1874. I. k. 3. l. — Wenzel G., i. m. 78. l. — U. a. Pest, 161—162., 164. l.

⁴ Fejérpataky L., i. m. 92. l. — Wenzel G., i. m. 47—48. l. Magy. Tört. Emlékek, I. k. XX.

⁵ Fejér György, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Buda, 1829—1844. II. k. 252, 308, 329, 343, 344. l. — Fejérpataky L., i. m. 92—93. l. — Hazai Okmánytár, VII. k. 2. l. — Knauz F., i. m. I. k. 156. l. — Wenzel G., i. m. 193. l. Magy. Tört. Eml. I. 11. k. — U. a. Pest, 1873. 52, 58. l. Magy. Tört. Eml. I. 20. k. — Szentpéteri I., Magyar Oklevéltan. Budapest.

⁶ Strakosch—Grassmann: Gesch. des österreichischen Unterrichtswesens. 3. 1.

⁷ Békefi: Káptalani iskolák. 302. l.

sale, I. Bibliotheca.¹ IV. Nocturnales, IV. Antiphonaria, IV. Gradualia, II. Sequentialis cum trophis, IV. Baptisteria.² III. Collectarii, IV. Ymnarii, II. Regulae, Passionales.³

Az egymástól független kolostorok saját kezelésben kolostori iskolákat tartottak fenn. A bencés kolostorok mellett csakhamar feltűnnek a ciszterci rend kolostorai és iskolái. (1190-ben Pilis, 1232-ben Páztó, 1263-ban Bélháromkút, 1214-ben Szentkereszt.) Ezen kolostoriskolákban elemi fokon tanították a latin nyelvet és a gregorián éneket, melyet nagyra becsültek. Az énektanításban nagy gondot fordítottak a hangjegyek, ritmus és a hangközök oktatására. Szent Benedek regulája szerint: «Ha valaki a zsoltárok vagy leckék éneklésében hibázna, megfenyítették, és ha gyermek, megveressék».⁴ Az iskolásfiúk kórusban énekeltek.⁵

A kolostoriskolák felsőbb tanfolyamai voltak a trivium és quadrium, melyeken a hét szabad művészetek között fontos szerepet kapott a «musica.» Különösen sokat törődtek a zeneművészet elméletével, mert a zenét a matematika egy részének tekintették. A zeneismereteket Boetius: «De Musica» c. műve szerint tanították, mely Pithagoras elmélete alapján készült. A zene tanítómesterei ezen mű szerint állította össze zenei tankönyveiket.⁶

1204-ben biztos adatunk van arra, hogy a pannonhalmi kolostoriskolában az ének rendszeresen tanított. Egyik okmány Farbadinus nevű szerzetest «Cantor» hivatalánál fogva említi (51. R. alatt). Ily hivatal pedig megfelelő kéziratok nélkül el sem képzelhető. A későbbi évkönyvek már névszerint említik a következő kántorokat: 1340 Hildebrandus cantor (58. Ccc.), 1347 Arnoldus monachus chori S. Martini (64. M. 2.), 1348 ismét az előbbi (52. G.), 1358 Jacobus cantor (48. A.), 1424 Petrus cantor (52. Fff.), 1426 Laurentius chori clericus (50. T.), 1447 Laurentius literatus chori ecclesiae clericus (57. B.), 1471 Dominus Joannes cantor (6. W.). Mindezek pedig nemcsak tanítómesteri, hanem írói és másolói is voltak a liturgikus zenének. Bizonyos tehát az, hogy a pannonhalmi scriptorium egyházzenei szerkönyveket is másolt, hogy a testvérkolostorokat ellássa a szükséges zenei könyvek-

¹ Liber, in quo ritus baptismi et orationes describuntur vel certe ordo ad baptisandum. — L.: Du Cange: Baptisterium. 571. sköv. II. — Saepe totum Rituale indicabat. L.: Zaccarie Bibl. rit. I. 157. I.

² Ez alatt a teljes szentírás értendő. L.: Denis I. p. II. 9. és Czerny: Bibl. St. Florian. 46. I.

³ Kuncze Leo: A pannonhalmi szentbenedekrend könyvtárának története és jelen állapota. Magy. Kszemle, 1878. 167. I.

⁴ Koldewey: Schulordnungen der Stadt Braunschweig. XXXII. Mon. Germ. III.

⁵ Denk: Gesch. d. gall. frank. Unterrichts und Bildungswesens. 219—222. II. — Spechts: Gesch. d. Unterrichts wesens. 73—75. II.

⁶ Békefi: Árpádkori közoktatásügyünk. Századok, 1896. évf. 208. I.

kel. Hisz a könyv nagyon drága volt, könyve pedig csak nagyon kevés templomnak volt. István király 35 kötet könyvet ajándékozott a pécsváradi apátságnak 1015-ben. A bakonybéli bencés apátság vagyonszámlájstroma 1085. évről 87 kéziratot jelent.¹ A szentmártoni apátság 1093. évi kincsei között Szent László király 70 kézirat adományozásával szerepel.² László esztergomi prépost 1277. évi végrendeletében 20 kéziratot említ.³

Egy 1508-ból származó bencés registrum szerint a következő kéziratokról van tudomásunk: hahóti kolostorban 3 missale, csatáriban 2 missale, koppányi kolostorban 2 pergamen missale, lekéri kolostorban egy missale, kolosiban egy missale, zalkaiban két psalterium, két graduálé, két antifonárium és két missale.⁴

A kolostori könyvtárak középkori szállóigéjét: «*Clastrum sine armario, quasi castrum sine armamentario*» még a ferencrendiek is magukévá tették, bár Szent Ferenc maga tanítványait még egy zsolnáros könyv birtoklásától is eltiltotta. Már az 1260-iki nagykáptalanjukban megemlékeznek a rendi könyvtárakról s csupán azt kötik ki, hogy a barátok ne másoljanak pénzért könyveket. A kolostorok egymástól kölcsönözték a lemásolandó könyveket. Így a lechnitzi kolostor 1352-ben 5 kéziratot vett kölcsön a látókövi karthauziaktól lemásolás végett. Konrád, a menedékszírti kolostor perjele oly szenvedélyes másoló volt, hogy 1310-ben lemondott tisztségéről, csakhogy minden idejét a másolásnak szentelhesse. Az is szokásban volt, hogy a rendtagok ünnepélyes fogadalmuk alkalmával egy vagy két kötettel voltak kötelesek a könyvtárt gyarapítani.

Hazánk középkori scriptoriumainak működéséről aránylag kevés adat maradt ránk. A birtokunkban levő emlékek azonban annyit mindenesetre elárulnak, hogy a középkori magyar íróműhelyekben nagyon serény másoló munka folyt, melyre jelen értekezésünk szűkös kerete szerint csak szemelvénytyszerűen mutathatunk rá.

Gellért, csanádi püspök «*Deliberatio*»-ját kétségtelenül egy környezetéhez tartozó szerzetes másolta és javította, mely az írás jellege szerint a XI. század termése. A másolón kívül vele egykorú kéztől származó javításokat is találunk a hibás latinsággal írt szövegben.⁵

Románkori hazai kézírataink közül kétségkívül a legpompásabb

¹ Wenzel: Monumenta, VI. p. 35.

² Wenzel: i. m. VI. 40, 41.

³ Fejér, III. 2. 125. l.

⁴ Csánki Dezső: Magyarországi bencések egy bibliographiai becsű inventariuma 1508-ból. Magy. Könyvszemle, 1881. 289. l.

⁵ A mű címe: *Deliberatio Gerardi, Moresane Ecclesiae Episcopi supra hymnum trium puerorum, ad Isingrimum liberalem*. München, Staatsbibliothek. Cod. Lat. 62 II. — L. Karácsonyi János, Szent Gellért püspök müncheni kódexe. Magy. Kszm. 1894. 10—13. l.

kiállítású a *csatári négy bencés névtelen* könyvmásoló és könyvfestő kezéből a XII. században kikerült kétkötetes biblia, melyet sokáig Gutkeled-biblia néven ismertek.¹

A bencések középkori, egyedülállóan kiváló kultúrmunkásságát dicséri az *a dalmáciai névtelen bencés és vele egykorú nyolc ismeretlen könyvmásoló is*, akiknek emlékéért Nagy Lajos király idejében a magyar tengerpart egyik kolostorában készült misekönyv őrizte meg. A kódex naptári részéből nyilvánvaló, hogy magyar egyház részére készült, abból pedig, hogy Szent Benedek ünnepe külön ki van emelve, bencés használatra következtetünk.²

Semmi adatunk nincs arra nézve, hogy *Lőrinc* könyvmásoló, akit a pannonthalmi levéltár 57 B. jelzetű 1147-iki oklevele «Laurentius literatus chori ecclesie clericus» módon említ, miféle könyveket másolt. Mivel azonban a középkorban literatus írástudót jelent, továbbá Lőrinc kántor volt, minden valószínűség szerint egyházi énekeskönyveket másolt.³

A magyar felvidéki városokban, nevezetesen *Eperjesen, Bártfán és Kassán* a középkori miniátorok mellett csakhamar feltűnnek a könyvmásolók és könyvhasználók. Eperjes városának szellemi fellendüléséről beszámol a «regestrum testimoniorum», mely a város számadáskönyve volt.⁴ A benne talált feljegyzések szerint az első eperjesi betűfestő és másoló egy *György nevű írástudó* volt, akinél 1447-ben rendelt a város egy misekönyvet, melynek másolásáért három forintot fizetett.⁵

¹ Gerevich Tibor mutatta ki azt, hogy a kézirat nem külföldi származású, hanem kétségtelenül a zalamegyei csatári kolostorban készült a XII. század közepe táján. A mű címe: Biblia, XII. század. Admont. Bibliothek des Benedictinerstifts. Cod. Lat. A. és B. L. Buberl Paul, Die illuminierten Handschriften in Steiermark. Leipzig, 1911, 17—33. l. — Fejérfataky L., A Gutkeled-biblia. Magy. Kszm. Budapest, 1892—93. 5—22. l. — Gerevich Tibor, Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938. 232—233. l. — Hoffmann—Heck Anne, Die österreichische Buchmalerei des XI. Jahrhunderts. Wien, 132. l. Die bildende Kunst in Österreich. Szerk. Ginhardt Karl. — Swoboda K. M., Neue Aufgaben der Kunstgeschichte. Brünn—Prag, Leipzig—Wien. 1935. 47. l. Die Bilder der Admonter Bibel des XII. Jahrhunderts.

² A kódex a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi Könyvtárának tulajdona, Cod. Lat. 334. — L. Bartoniek Emma, Codices Manuscripti Latini. Budapest, 1940. 239—294. l., 334. sz. — Melich János, Misekönyv a XIV. századból. Magy. Kszm. 1903. 36, 64. l. — Hoffmann Edith, A Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtárának illuminált kéziratjai. Budapest, 1928. 69—70. l.

³ Csontos János, Adalék a magyarországi XIV—XV. századi könyvmásolók és betűfestők történetéhez. Magy. Kszm. 1879. 140. l. — Kuncze Leo, A pannonthalmi szentbenedekrend könyvtárának története és jelen állapota. Magy. Kszm. 1878. 171. l. — A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. III. Sörös Pongrác—Rezner Tibold, A pannonthalmi főapátság története. Budapest, 1905. 350. l.

⁴ Most a Magyar Nemzeti Múzeum Törzslevéltárában.

⁵ Eperjes város levéltára, 210/a. sz., 701. l.

Egy másik eperjesi betűfestő és másoló *Miklós* «schreiber», aki a városi adólajstrom szerint 1465—78 között szerepel.

A könyvmásolók és festők nemcsak egymással, hanem a külföldi egyetemek tudós világával is állandó és élénk összeköttetésben voltak. Közülük való *Henckl* (helyesebben Henckel) György, híres felvidéki patricius család sarja, aki levele keltezése szerint Eperjesen lakott. Hilarius, bártfai káplánnak küldött levele szerint, aki tőle egy könyvet rendelt, arról emlékezik meg, hogy ehhez hasonlót készített Iglóra, egyet pedig Kassára a Szent Lénárd templom részére 27 forintért. «Ennek ára legyen 25 forint», viszont 3 forint előleget kér festékre és anyagra.¹ Henckel művei közül, sajnos, egyet sem ismerünk. A másolás összegéből azonban díszesebb szerkönyvre következtethetünk.²

A virágzó könyvmásolás természetszerűen termelte ki az eperjesi irhások iparát. A XV. században találkozunk egy Jakab nevű irhással (permenista, permentist, permeter), aki laponként 40 dénárt kér.³

Valószínűleg egyháziak közé tartozott *János* mester, akinek a *bártfai számadáskönyvek* szerint 1472-ben egy forint tiszteletdíjat fizettek ki egyházi kéziratok javításáért «Anno d. millesimo etc. 72. Item magistro Johanni pro correctura librorum fl. 1.»⁴ Sajnos, János mestertől másolt vagy javított könyvet eddig nem ismerünk.

A bártfai számadáskönyv 1427-iki kiadásai között arról értesülünk, hogy a város szövetet küldött a másolóknak Szentmártonhegyére, a jelenlegi Szepeshelyre: «Item destinavimus sindones 100 ad montem Martini scriptoribus».⁵ A városi adólajstromban 1449-ben találkozunk először *Jakab* könyvmásoló nevével, akit az 1463—65. adólajstromok «Scriptor Bohemorum (Behemen schreiber)»-nak címezik, aki világi könyvmásoló lévén, nemcsak kódexmásolással foglalkozott, hanem Bártfa és környéke tót lakosságának magánlevelezését is intézte. Azonban főfoglalkozása a templom részére végzett könyvmásolás volt, amit «Cathedralis scriptor» mellékeve is bizonyít.⁶ Munkái közül egyet sem ismerünk eddig.

¹ Levelet lásd a Magyar Nemzeti Múzeum 1902/26. sz. a.

² Varju Elemér, Egy eperjesi könyvfestő levele 1483-ból. *Magy. Kszm.* 1907. 91. l. — Schrauf, Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. 66. l. — Fraknói Vilmos, Magyarországi tanárok és tanítók. 45. l. — Ábel, A bártfai Szent Egyed templomának története. Budapest, 1885.

³ Eperjes város levéltára 445. sz. 476., 489., 505., 510., 210/a.

⁴ Ábel Jenő, i. m. 17—18. l. — Azonban téves Ábelnek az a megállapítása, hogy János mester és Bártfai (Schwarcz) János könyvmásoló ugyanazon személyek voltak, mert ez utóbbi Leubusban, Guntersbergben és Ujcellben a cisztercita rend kolostoraiban tartózkodott.

⁵ Fejérpataky L.: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest, 1885. 239. l.

⁶ L. Homonnai Drugeth István levelét, amit a zemplénmegyei Jeszenőről írt Bártfa város tanácsához. — Ábel J., i. m. 8—10. l.

A *bártfai adólajstrom* egy másik *János nevű* könyvmásolóról is megemlékezik, aki az 1436-ik adólajstromban «Ibidem Johannes scriptor» néven szerepel és akire, mivel nem *bártfai* polgár, nem vetettek ki adót. A későbbi adólajstrom 1438-ban nevét csak egyszer említi meg «Item Johanni Cathedrali 100 den.» Nem kétséges, hogy ugyanazon személy, aki valószínűleg azon a *Graduálén* dolgozott, melyet a városi számadások 1436 nov. 30-iki egész évi kiadásai között előforduló bejegyzés így igazol: «Item exposuimus super novum graduale fl. auri 18. minus den. 12.». Ezt a *graduálét* sajnálatosan a mai napig csak mint emléket ismerjük.¹

A *bártfaiak* közül megemlítjük még *Boldizsár* könyvmásolót, aki a *bártfai Szent Egyed-templom* részére a *plébános megbízásából* egy kétkötetes *Antifonálét* másolt, melyről sem azt nem tudjuk, hogy kivel festette ki, sem azt, hogy tényleg elkészült-e vele. Annyi bizonyos, hogy pénzt kért az *eperjesi illuminátor* részére és a *pergamen* kifizetésére, amit 1495 jún. 16-án el is küldöttek neki: «Dicto Balthasar finaliter de dicto antiphonale 3 ante Corporis Christi dedimus fl. VI.»²

A *kassai* könyvmásolók közül különösen a *domonkos és ferences* szerzetesek hagytak maradandó nyomot középkori könyvműveltségünkön. Ezen utóbbiak közül való *Ujlaki Bernát* könyvmásoló és festő, aki 1518-ban készült el gazdagon díszített kétkötetes *Graduáléjával*, mely ma a *Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi Könyvtárának* tulajdonában van. (Cod. Lat. 172.) Művei közé tartozik a *szécsényi ferencendi zárda* könyvtárának egyik *Psalteriuma is.*³ Bizonyosan közöttük kell keresnünk a «*Missale ad usum cujusdam Ecclesiae Hungaricae*» névtelen másolóját, akinek ezen kézírata ma a *gyulafehérvári Batthyány-könyvtár* birtokában van. (M. XX. 5. III. 4.)⁴

A reánk maradt hangjelzett liturgikus kódexek azt igazolják, hogy középkori könyvmásolóink között nagyon előkelő helyet foglaltak el a *karthauzi* szerzetesek. Legkiválóbb másolóik közé tartozott *Konrád*,

¹ Ábel J., i. m. 5—7. l. — Fejérpataky L., i. m. 402., 438. l.

² Ábel J., i. m. 43—45. l. — Szinnyei József, *Magyar Írók*. Budapest, I. k. 1190. l.

³ Csontos J., i. m. *Magy. Kszm.* 1879. 59. l. — *Kalauz* az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum részéről rendezett kiállításhoz. Budapest, 1882. 21—22. l. 57—58. sz. — *Karácsonyi János*, *Szent Ferenc Rendjének Története Magyarországon 1711-ig*. Budapest, 1924. 623. l. — *Knauz Nándor*, *Régi egyházi ékszerek*. Magyar Sion, Esztergom, 1864. 227. l. 93—95. l. — *Knauz Nándor*, *A magyar egyház régi szokásai*. Magyar Sion, Esztergom. 1869. 734—735. l. 9. sz. — *Szinnyei József*, i. m. 645. l. — *Hoffmann Edith*, i. m. 104—105. l. — *Kemény Lajos*, *A kassai parochiális könyvtár jegyzéke 1785-ből*. *Magy. Kszm.* 1891. 333. l.

⁴ *Beke Antal*, *Index manuscriptorum bibliothecae Battyanyinae, Károlyfehérvár*, 1871. 37. l. 379. sz. — *Varju Elemér*, *A gyulafehérvári Battyány-könyvtár*. *Magy. Kszm.* 1900. 233. l.

a szepesmegyei menedékszírti karthauzi kolostor első rendfőnöke, aki szerzete számára két misekönyvet, egy graduálét, egy breviáriumot, egy kollektáriumot és egy halottaskönyvet másolt, melyek a konvent használatában voltak. A kéziratok nagy száma és kiállításuk ékessége neki biztosítja az első helyet. De ezt igazolja a névtelen karthauzi krónikája is: «fuit enim egregius Scriptor et quamplures Ecclesiasticos libros scripsit, ornatos stylo, sive caractere videlicet Missalia Conventualia duo, Graduale unum, Breviarium, Collectarium et Librum Defunctorum quos usque hodie Conventus habet in usu». Ezen jegyzék felsorolásából is kiténik, hogy ezeket a könyveket Konrád kizárólag egyházi használatra írta és a XVI. sz. elején a krónika szerint még a menedékszírti zárdában voltak. Konrád, akiről már fentebb is megemlékeztünk, még zárdafőnöki tisztségéről is lemondott, hogy kizárólag a könyvmásolásnak élhessen 1310-ben, amint erről a krónikából értesülünk: «Tandem praefatus Prior Conradus, ut liberius spiritualibus operam dare posset et pro scribendis libris vacare: petit et impetravit absolutionem ab Officio Prioratus». Különbén az ő neve a menedékszírti zárda könyvtárának alapításával is szorosan összefügg.¹

Megemlékezünk a menedékszírti *névtelen* karthauzi íróról és másolóról, aki, mint a konvent tagja 1470—1530 között élt és nevéhez fűződik a menedékszírti krónika «Fundatio Lapidis Refugii» címen.² Ez a krónika megemlíti egy *Jodok* nevű könyvmásolót, aki a szepesvármegyei Wagendrüssel-ből (ma: Merény) gazdag, nemesi családból származott és 1465-től 1508-ig élt. Mint a zárda főnöke szorgalmas másolói munkával tűnt ki, aki a krónika szerint két Antifonálét, két Graduálét és számos más könyvet másolt a kolostor részére, melyekről azonban semmi tudomásunk nincs.³

A karthauzi rendnek több kódexe a *budapesti Egyetemi Könyvtár* tulajdonába került a rend feloszlatása után. Ezek között találunk egy *Antifonálét* (101. sz.), mely kizárólagos bizonyossággal a rend műhelyében készült és amelynek első folióján értékes utasításokat olvashatunk a hangjelzések írására vonatkozólag. Ezen utasítás elrendeli, hogy a quadrat hangjeleket négy piros vonalon tisztán és olvashatóan írják. Hogy pontosan másolják az eredeti példányt, melyhez sem hozzátenni,

¹ Ábel J., i. m. 12. l. — Csontos J., i. m. 134—135. l. — Dedek Crescens Lajos, A karthauziak Magyarországon. Budapest, 1889, 242., 244. l. — Hradsky József, A XXIV királyi plébános testvérelete és a reformáció a Szepességen. Miskolc, 1895. 188. l. — Wagner C., Analecta Scepusii sacri et profani . . . collegit et notis illustravit Carolus Wagner. Viennae, 1774. 72—73. l. — Knauz N. szerint állítólag csak egy misekönyvet másolt. L. Magy. Sion. VII. k. és Dedek i. m. 241. l.

² Dedek Crescens L., i. m. 244. l. — Hradsky J., i. m. 33—35. l. — Wagner C., i. m. 69—79. l.

³ Ábel J., i. m. 12. l. — Csontos J., i. m. 149. l. — Dedek Crescens L., i. m. 244. l. — Hradsky J., i. m. 118. l. — Wagner C., i. m. 78. l.

sem belőle elvenni semmit nem szabad. Hogy a könyvet lemásolás után lelkiismeretesen átjavítsák és a hibákat kijavítsák. Hogy a másoló-munkát lehetőleg kizárólag szerzetesek végezzék, mert a világiak ehhez a munkához nem értenek. Majd pedig az éneklés módjára nézve tartalmaz értékes utasításokat.¹ A kódex eredeti bejegyzés szerint 1334-ben készült.

A menedékszírti karthauzi kolostor virágzó másolóműhelye mégsem tudta ellátni teljesen a rendi szükségletet. Ezt abból következtethetjük, hogy a tárkányi segedelemvölgyi karthauzi kolostornak, melynek alapítását a magyar történeti hagyomány 1332—360 közt keresi, de fennállása csak 1432-ben igazolható okmányilag, oly nagy szüksége volt könyvekre, hogy a rendház harmadik főnöke, Kristóf 1432-ben az alsóausztriai Gaming (akkor Gemnik) karthauzi kolostorba ment, hogy ott a legszükségesebb szerkönyveket beszerezze. Vásárolt is ott 24 forintért egy *misekönyvet*, egy *Graduálét* és egy *Antifonálét* és még ezekenfelül 9 könyvet kapott ajándékba gamingi rendtársaitól.²

A karthauziak nagyértékű kultúrmunkájának eredményeivel egyértékűek a *pálosrend* kódexei. A *lepglovai páloskolostor* könyveinek

¹ Utasítás a gradualék és antiphonáriumok írására: Iniungitur fratribus ut de cetero tam in gradualibus, quam in antiphonariis, nocturnis et aliis faciant *notam quadratam et IIII lineas omnes rubras sine nigris et littera aperte et distincte scribatur, ita quod nota congrue super suam litteram valeat ordinari, et fiant lineae modo debito distantes, ne nota hinc inde comprimat ab eis. Secundo quod custodiant eandem litteram, eandem notam cum, suis ligaturis, eadem pausas, que in exemplaribus correctis cum magna diligentia continentur, nihil scientur addito vel remoto. Tertio, quod quemlibet librum scriptum post exemplaria ter ad minus, antequam ligetur vel ponatur in choro, corrigant diligenter tam in littera, quam in nota, ne ista opera, sicut solitum est, propter defectum correctionis corrumpantur. Idem debet de ordinariis, breviariis et missalibus etiam postquam ea habuerint. Quarto, ut postquam habuerint correcta gradualia, ordinaria predicta et missalia, faciant officium secundum quod in eisdem continetur: *nec faciant huiusmodi opera scribi vel notari a secularibus aliqua ratione*, si habere valeant fratres ordinis, qui hec scribere et notare noverint, competentes. Quod si nesciunt, cogant ut addiscant, et hoc per suos superiores, quia seculares fratres omnia que scribunt vel notant, corrumpunt . . .*

² Dedek Crescens Lajos, A magyar karthauziak könyvvásárlása Gamingban 1432-ben. Magy. Kszm. 1919—22.

Az erre vonatkozó feljegyzés a melki apátság egy kéziratában olvasható a «Series Monachorum Domnus Throni b. Mariae in Gemnico» c. krónika egy passzusa a következő: «In memorali ad annum 1432 legitur: Feria quinta ante Gordiani vendidimus Cristoferro priori vallis Auxilia in Tarkan unum missale, unum graduale unum antiphonarium pro XXIII Florenis in promptu solutis. Item dedimus sibi ex libraria gratis pro deo libros istis titulis D 60. T. 7. N 14. X 10 et 13. Y 3. 6, 9, et 16.» Lásd: Th. Gottlieb: Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs. Niederösterreich. Wien. 1915. 3. l.

Fr. Kelibinger: Gesch. des Benediktinerstiftes Melk in Niederösterreich. I. 519. l.

nagyrésze a budapesti Egyetemi Könyvtárba került a rend feloszlatása után.¹

A szerzetesek könyvmásolói munkáját teljessé tették azok a névtelen másolók *Sopron* és *Pozsony* városában, akiknek művei a középkori magyar kultúrának ma is csodálatos és nagyértékű emlékei maradtak könyvtárainkban. A kolostori könyvtárakat ajándékozások is gyarapították. Így pl. Adalbert főúr a XII. század derekán Sziciliába menvén, mint Géza király követe, azon esetre, ha elpusztulna, összes könyveit a pannonhalmi kolostorra hagyta. A kolostori könyvtár élén állott a Precentor vagy Armarius, aki a könyveket a kolostor tagjainak kölcsönadta és azokra vigyázott. A liturgikus szerkönyvek a többi könyvtől elkülönítve a templomi felszereléssel együtt őriztettek.

Az egyházi zenét a kolostoriskolákban tanították.

Midőn II. Jenő pápa arról értesült, hogy a püspöki székeknek nincs iskolájuk, elrendelte, hogy az összes püspökök kötelesek egyházmegyéjük területén iskolát állítani.² Hasonló értelemben rendelkezett a IV. Lateráni zsinat 1215-ben.³ Hogy ennek a rendelkezésnek kellő foganatja volt, látszik abból, hogy Szent Gellért csanádi püspök is megalapítja iskoláját, melynek énekmesterévé teszi Waltert, neve után német bencés szerzetest. Hogy az esztergomi udvarban élénk zenei élet volt, abból is következtethetjük, hogy 1020-as években Arnold regensburgi bencés, Szent Emmerám életrajzírója hat hetet töltött Anastasius érseknél; tudós munkájában támogatást keresett nála s bemutatta neki a szent tiszteletére szerzett énekeit. Az érsek meg is tanulta azokat papjaival és szerzeteseivel együtt.⁴

IV.

A legrégebb neumált kódexeink és kódextöredékeink.

A középkor liturgikus énekét tartalmazó könyvek egyrészt a szentmise, másrészt a papi zsolozsma szertartásaihoz tartoznak. Az előbbiek nevei: Antiphonarium, Graduale, Sequentiarium, Sacramentarium. A IX. század óta a csendesmisénél (missa lecta) kezdenek használatba jönni a Plenarium-ok.⁵ A papi zsolozsma énekeit tartalmazzák az Antiphonarium, Hymnaria, Passionaria, Responsoriale,

¹ Hóman Bálint, Pálos breviáriumok és missálék a 15—16. századból. Magy. Kszm. 1914.

² Decret. Grat. C. 12. D. XXXVII.

³ Decret. Grat. IX. c. 4. t. 5. v.

⁴ Zoltvány Irén: A magyarországi bencés irodalom. — L. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I. 1902.

⁵ Antonelli M.: Vetus Missale Romanum, Roma. 1756. — Zaccaria: Bibliotheca ritualis. U. o. 1776. I. 29. l.

Cantuale stb. Mindezek a könyvek, amint régi könyvtárkatalógusaink bizonyítják, a magyar középkori énekhasználatban már megvoltak.

Középkori lit. zenei szerkönyveink hangjelzései neumák «in campo aperto», de már a XII. században találkozunk a vonalhasználattal, mely később 3 és 4 vonallá bővül.

A magyar középkori zenei szerkönyveink paleográfiai vizsgálatában két szempont vezet bennünket. 1. a zenei jelzés (neuma) vizsgálata, 2. a szövegírás vizsgálata. A zenei jelzés vizsgálatának az eredménye abban rögzíthető, hogy Magyarország zenepaleográfiaiilag a közép-európai kódexterülethez tartozik, melynek központja a híres Szent Gallen-i és Einsiedeln-i scriptoriumok. A szentgalleni kolostor nagy-szerű iskolája termelte ki a neumáknak azt a gyönyörű írásmódját és tökéletes gondosságát, melyet másutt sehol sem találunk. Azonkívül, hogy a ritmikai magyarázatok csodálatos gazdagsága egyedülálló helyet szerzett neki minden scriptorium között. A nagy kolostornak dicsőségét hirdetik az irlandi Marcellus, Notker, Totilo és sokan mások, de különösen Hartker, akiről a híres szentgalleni Antifonáriumot elnevezték. Ez az írásmód válik általánossá egész Németországban, Reichenauban, Bambergben, Wormsban, Freisingben, ahol a híres Aribon él. A szentgalleni írásmód errefelé már kissé megváltozott, mert a vaskos gót típushoz idomult. Mindamelllett Németországban sokáig megtartják a IX—XI. század primitív típusát.

A szentgalleni jelzéssel szemben az *olasz* jelzések karakteréből hiányoznak a formának bizonyos finomságai, a vonalak nem egészen vertikálisak, a beneventumi jelzés a sarkokat legömbölyíti. A diastematikus törekvés már nagy fokban megnyilvánul.

A *francia* jelzések általános karaktere egy különösebb finomság és elegancia, melyek egyúttal a fajtának is tulajdonságai. Könnyű kéz, subtilis finom vonalak, kecses hajlatok és az egészben egy feltűnő harmonikus könnyedség az, mely az előbbi írásmódoktól megkülönböztetik.

Mégis a szentgalleni jegyzés finomság és pontosság tekintetében a legelső helyen áll. A szentgalleni neumáknak ez a tökéletessége abban találja magyarázatát, hogy forrása a római tradíció. Már korán elnyeri a szentszék támogatását és Rómával állandó összeköttetésben marad. A neumák ritmikus hagyománya, a rajznak oly konzervatív formáját hozta ki, hogy méltán tarthatjuk az összes többi scriptoriumok kontrolljának. Valószínű, hogy a diastematikai angol forrásból valók.

Középkori kódexeink szövegírásának vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy a magyar középkor írásbelisége a frank karoling írásmód idejére esik. A karoling kisbetűk, vagy minusculák kialakulásának ideje a VIII. század vége és a IX. század. Az új karoling írásmód kezdődik a X. században s a befejezett minuscula a XI. és XII. században születik meg. A vonalak egyenletesen vastagok, a betűk kerekdedek.

Minden betűnek megvan a maga önálló formája és függetlenek egymás mellett. A vonalak egyenletesek és élesek, a szavak teljesen különállóak, rövidítés alig van. A XII. században azonban már mutatkoznak a jövő szögletes formáinak jelei és kialakul a gót, vagy rideg barátírás (fractura).

A gregorián zene-paleográfiának hármasszoros törekvése van, úgymint a kézirat származási idejének és helyének megállapítása, s végül a melódiák rekonstruálása. Evégből fontos ismerni minden kor neumájának jelzését és ebben a neumák fontosabb elgazitást adnak mint maga a szövegrás, mely a középkorban mindenütt egyforma. Hisz a karoling-betűírás éppen az egyetemességre és általánosságra törekedett, melyet a különböző nemzetiségű és korú másolók alig valami különbséggel írtak. Ezzel szemben a neumák írása jóval kisebb területek, vagy scriptoriumokon belül olyan sajátosságokat termelt ki, melyek a datatio és provenienciára nézve alig engedik meg a tévedést.

A kéziratok lapszélén néha idegen vonalkákat találunk, melyek nem mások mint «probationes penna», mellyel a másoló a tollát próbál-gatta.

Amikor azonban azt mondjuk, hogy egy kézirat pl. a X. századból való, ez nem azt jelenti, hogy a jelen kézirat egészen biztosan a X. sz. termése, hanem azt, hogy a jelen kézirat írásmódja teljesen egyezik a X. sz. írásával.

A melódia interpretációjához és esetleges rekonstruációjához ismerni kell a másoló írásmódját, annak minden sajátosságát. Pontosan kell ismerni a neumák grafikus jeleinek formáját minden időből és vidékről, különös tekintettel a helyi sajátosságokra is.

Mindennél fontosabb azonban a gregorián éneknek egészen mély és alapos ismerete, ritmikával, modalitással és melódiákkal együtt. Ezt a tudást a legragyogóbb paleográfiai tudás sem tudja pótolni. Nagy segítségére van még a paleográfusnak a kézirat összehasonlítása a későbbi nyomtatványokkal, az autentikusnak tartott melódia összehasonlítása a tanulmányozott melódiával. Megtörténik az is, hogy egy, in campo aperto írt melódia megjelöli egyszersmind a «modus»-t is, amelyben írták. Ez, a stílusnak, és a gyakran előforduló melódia-formuláknak ismeretében könnyűvé teszi a hangközök megállapítását.

Előfordul, hogy némely neuma egyéni formája vagy más különleges jel, mint ezt bizonyos olasz, katalan, vizigót vagy francia kéziratban előfordul, a helyes nyomra vezetnek. Sokkal könnyebb a kutató munkája, ha melódikus betűjelzések is vannak a kéziratban.

A tisztán kironomikus írásban, bármily kezdetleges is a másoló írása, alapos vizsgálat meg fogja találni azt az eszmei vonalat, melyre a melódiát rajzolta, ami egyúttal kibontakozást jelenthet.

Az Introitusok és Communiok zsoltárformulái, ezeknek szerkezete már jól megjelölik a melódia zenei modusát.

Különös figyelemmel kellene lennie a kutatónak a neumák vagy neumás csoportok rajzára. Ez a rajz elvezet a modalitáshoz, ami már a melódia megoldását is jelenti.

Meg kell még jegyeznünk a «gyűjtemény melódiákat», melyek gyakran térnek vissza a legkülönbébb változatokban. Szükséges ismerni a kéziratok családjának minden jellemző vonását és tudni azt, hogy miképpen terjedtek el Európa különböző országaiban és meddig maradtak meg. Így a kironomikus jelzés Itáliában a XI. századig, Francia-, Angol- és Spanyolországban a XII. sz.-ig, Németországban és Svájcban a XIII. és XIV. sz.-ig él. Itt is azonban mindig figyelembe kell venni azokat a módosításokat, melyeket a másolók szokása, ízlése vagy sokszor csak ötlete okozott.

A középkor kézíratai egyik országból a másikba vándorolnak a misszionáriusokkal egyetemben. Így érthető az a jelenség, hogy Magyarországra nagy számú *olasz, francia és német kódex* került. Ezeket a kéziratokat a kolostorok apátjai siettek megszerezni, vagy legalább is pontosan lemásoltatni a saját kolostoruk íróműhelyében. Így érthető, hogy az olasz, francia, vagy német jellegű neumált kódexeink, hacsak a kódex kolofonja azt minden kétséget kizáróan nem igazolja, nem bizonyos, hogy külföldi íróműhely termékei, hanem külföldről behozott könyveknek hazai, művészi tökéletességgel készült másolatai. Míg tehát a hiánytalan kódexnek származási helyét a könyv címirata (kolofon) pontosan meghatározhatja, addig a néhány fólióból álló töredékeknél a származásra nézve csak feltevésekre vagyunk utalva.

Az is gyakran előfordul, hogy a kódex szövegét itthoni kéz írta, a neumákat azonban csak később és külföldről beszármazott másoló írta a szöveg fölé. Így készültek a kódexek hosszú időközön át sok kéz munkájával. Ez magyarázza meg azt, hogy például a Pray-kódex neumáit 6—8 kéz írta a német és francia kódexterületek stílusában és a vonaljelzés (diastematia) sokféle változatában.

Az Árpád-ház szoros külföldi kultúrkapcsolatai teljes magyarázatát adják annak a jelenségnek, hogy a birtokunkban levő kódexek neumái olasz, német és francia írásjellegre vallanak. A középkor legnagyobb hatású szellemáramlata nem germán talajból nőtt ki, hanem francia földről, Clunyból indult el, amint a regnum és sacerdotium egyetemes érvényű fogalmazása is a francia Gerbert egyéniségében talált lánglelkű képviselőre.¹ Mégis a clunyii szellem abban a formában, ahogy Szent István életében és országában megnyilatkozik, jórészt a germánság szűrőjén keresztül jutott el hozzánk és fejtette ki hatását. Így érthető az, hogy a legerősebb és legszámosabb egyházi kapcsolatunk már Szent

¹ Serédi J., i. m. : Balogh Albin, Szent István kapcsolatai Csehországgal, Németországgal, Franciaországgal és Belgiummal. I. k. 446.sköv. 11.

István idejében Németországgal volt, amelynek csak függvénye a cseh kapcsolat.

Ami a francia kapcsolatokat illeti, ezek inkább a clunyii reformszellem behatásában nyilatkoztak meg anélkül, hogy magából Cluny-ből szerzetesek jöttek volna hozzánk. Bizonyos az, hogy Szent István és Szent Odilo követek és kölcsönös levélváltás útján gyakran érintkeztek egymással, mely valóságos imaszövetséggé mélyült. Ez a szövetség később kitágul és francia szenteket ölel magába, akik — a dunántúli bencéskolostor számára készült zágrábi szertartáskönyv szerint — magyar földben is meggyökereznek.¹ A hahóti kódex francia minták nyomán írt szövegrészein kívül francia nyomokat őriz a Pray-kódex is és a még régebb Szelepcsényi-kódex is.

A francia kapcsolatokat tovább építi Szent László király, midőn megalapítja Somogyváron a francia apátságot, melynek kolostorában két évszázadig francia szerzetesek élnek és közvetlen felettesük a Languedoc-beli Saint Gilles apátja. Ez a francia hatás még jobban kiszélesedik, amikor II. András korában egyszerre négy francia püspöke is volt az országnak. Azonfelül újabb francia szerzetesrendek telepedtek be. A citeauxi-rendet II. Béla hozta Topuszkóra Heiligenkreuzból, mely maga is francia filiálé volt, a morimonti barátoké. Majd II. Géza betelepíti a ciszterciákat, akik sorra építik kolostoraikat, az egresit, a kercit, majd Pilis (1190), Pásztó (1232), Bélháromkút (1263) és Szentkereszt (1214) területén. Végül Imre király megalapítja Clairvaux leánykolostorát, Zircet.

Szent Norbert rendje, a premontrei rend, Reims mellől érkezik hozzánk. Valroiból rajzanak ki Garabára, Szentkeresztre, Türré, Váradelőfokra, magukkal hozva a franciás templomépítészeti rendszert.²

A kereszténység elterjedésének és intézményes megszilárdításának munkásai mégis inkább a közvetve, vagy közvetlenül Rómából és az olasz földről hozzánk érkező — bár különböző nemzetiségű — bencések voltak, akik első szent királyunk hívásának engedve hazánk területén apátságokat alapítottak, és azokat az imádság és munka jegyében a magyar keresztény műveltség központjaivá tették.³ Így jutott hazánk közvetlen kapcsolatban a montecassinoi apátsággal, majd a velencei bencés apátsággal, melynek Szent György kolostorából érkezett hozzánk annak fiatal apátja, Gellért, akit Szent István király fia nevelésével bízott meg,⁴ aki az országos ügyek intézésében a király megbízásából gyakran járhatott olasz követségben. Egyik olasz küldetését, a király

¹ Sötér István, Francia-magyar művelődési kapcsolatok. Budapest, 1941. 3. sköv. 11.

² Sötér István, i. m. Budapest, 1941.

³ Galla Ferenc, A clunyi reform hatása Magyarországon. Pécs, 1931. 18. l., 62, 47. l.

⁴ Serédi J., i. m. I. k. Luttor Ferenc, Kapcsolatok Velencével, 435. l.

bizalmának ékes tanuságát, a ravennai zarándokház alapításával örököltette meg a történelem.¹ Ma márcsak a Szent Lőrinc templomra átruházott névben él a magyar zarándokház és templom emléke.²

Az Árpádház ezen szoros kultúrkapcsolatai a külfölddel teljes magyarozatát adják annak a jelenségnek, hogy *kézirataink többségének neumái a szentgalleni kódexterülethez tartoznak*. Csak szórványosan fordul elő, hogy kódexeinkben és főleg kódextöredékeinkben francia és olasz származású, illetve típusú neumákkal találkozunk. Ezért a középkori magyar, neumált liturgikus szerkönyveinknek zenepaleográfiai feltárása nemcsak a középkori magyarság műveltségtartalmát határozza meg, hanem egyúttal természetszerűen rajzolja ki azokat a vonalakat, ahonnan a nyugateurópai keresztény kultúra hozzánk beszármazott. A magyar középkor liturgikus és hangjelzett szerkönyvei zenepaleográfiai szempontból műveltségünknek eddig fel nem tárt területét jelentették.³ Kódexeink és kódextöredékeink zenepaleográfiai feltárásának nagy munkája *Fitz József*, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójának szerencsés kezdeményezésére már évekkel ezelőtt elindult és befejezés előtt áll. Eredményeink feltárása teljes mértékben igazolni fogja azt, hogy középkori keresztény műveltségünk csodálatos gyorsasággal tette magáévá a Nyugat kereszténységének műveltségtartalmát.

Legrégibb neumált liturgikus kódexeink közé tartozik *Hartwick* győri püspök *Agenda Pontificalis*-a a XI. század végéről, melyet magyar kéz írt és hangjelzett és amelyet a liturgikus vizsgálatok szerint a zágrábi püspökség alapításakor, 1094-ben adomány útján jutott Zágrábba, ahol azt ma is őrzik (M. R. 165.). A püspökséget Szent László király alapította, aki kevéssel előbb csatolta a drávamenti területeket Szent István koronájához. A nagyértékű kódexnek, mely főpapi és papi szertartások foglalata, különös érdekessége három, neumált szövegű misztériumdráma, az *Officium stellae* (f. 28.), az *Officium sepulchri* (f. 78—79.) és az *Officium infantum* (f. 21.). Nagyon jellegzetes az *Exultet* neumált írása (f. 83—84.), valamint a misztériumdrámák in campo aperto írt neumái. A bőrhártyára írt kódex vaskos kivitelezésű *accentus*-neumái a szentgalleni kódexterülethez tartoznak.⁴

¹ Karácsonyi, Szent Gellért, 129—131. l. — Acta Sanctorum (Bolandisták) Antwerpiae, 1746. Szeptember 1. 531. l. — Fejér, Codex diplomaticus Hungariae. Budae, 1829. I. k. 331. l. — Fraknoi, Magyarország egyházi és polgári összeköttetései. 17—18. l.

² Antonio Tarlazzi, Memorie di Ravenna. Ravenna, 1852. 383—385. l.

³ Ily szempontból csupán egyetlen dicséretes kísérlet történt. — L. Isoz Kálmán, Latin zenei paleografia és a Pray-kódex zenei hangjelzései, Budapest, 1922.

⁴ Teller Frigyes, Monumenti di musica sacra nell'Ungheria medievale. Corvina, 1942/XX. No. 9. Budapest. A kódex 29. v. fol. és 84. r. fol. képmása a 474—5. l. — G. Morin, Mss. liturgiques hongrois des XI. et XII. siècles ; Jb. f. Liturgiewissenschaft, 1926, 63—65. l. — Kniewald Károly, Zagrabacki

Zenei jelzés szempontjából nagyon értékes a *Sacramentarium S. Margaretae*, mely 1079—1092 között magyar kéz írt egy apátság számára és amelyet «*Monasterium S. Margarete virginis sub regula sancti Benedicti*» néven ismerünk.¹ A Hahóti-kódex az előbbivel egyidőben került a zágrábi püspökség tulajdonába, ahol ma is M. R. 126. jelzet alatt őrzik.

Magyar művelődés szempontjából egyedülállóan nagyértékű a *Pray-kódexnek nevezett Sacramentarium*, melyet a Boldva-menti, Szent János tiszteletére épült bencés monostorban írtak 1192—1197 között és amelyet jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára őriz MNy. 1. jelzet alatt. Ez a kódex tartalmazza legelső magyar nyelvemlékünket, a Halotti-beszédet. Neumái a szentgalleni német és a metzi francia kódexterületekre nézve jellemzők, melyeket a közelebbi vizsgálat 7—8 kéz írásának tart in campo aperto, valamint az egy és négy vonal használatával.²

Középkori kódexeink legnagyobb része azonban csak töredékekben maradt ránk. A tatár és török háborúk pusztítása amit megkímélt, azt a protestantizmus könyvrombolása és a könyvkötők barbársága tette tönkre. Hogy mily nagy mértékben vagdalták össze kódexeink pergamentjeit a könyvek kötésére, azt mutatja a könyvtáblák legatúrájába ragasztott nagyon értékes töredékek nagy száma. Az is előfordult, hogy az orgonák sípjainak bőrozására használták őket. Erre utal a vatikáni titkos levéltárnak egyik adata is, mely szerint a bíboros kamarás 1566 május 16-án kelt rendeletével *Zanchi* (Csánki) Dénest a Camera Apostolica szakmegbízottjává nevezi ki, kötelességévé téve neki azon «*librarii, auripellarii, battilorii*» s egyéb iparosok ellen föllépni, akik megveszik és szétdarabolják a régi kéziratokat «*ob diversos legendos, timpana conficienda, bona vendenda aliaque sibi incumbentia facienda*

liturgijski kodeksi, XI—XV. stoljeca 7—12. l. — U. a. Hartwick győri püspök aganda pontificalisa. Magy. Kszm. 1941. 1—12. l.

¹ Ezt Kühár Flóris a hahóti apátsággal igyekezett azonosítani annak alapján, hogy Hahótot Szent László a somogyvári Szent Egyed apátsággal egyesítette. Ennél a körülménynél fogva a kódexet is Hahóti-kódexnek nevezte el. — L. Kniewald Károly tanulmányát a Hahóti-kódexről, ford. és kieg. Kühár F. Magy. Kszm. 1938.

² Teller Frigyes, i. m. Corvina. 477—478. l. a kódex 55. v. és 56. r. lapjának fényképe. — Isoz K. i. m. — Melchiorre Zoltán, A Pray-kódex forrásaihoz. Magy. Kszm. 1936. 246—278. l. — Zalán M., A Pray-kódex benedictiói. Magy. Kszm. 1927. 247—274. l. — U. az, A P. k. feltámadási szertartása és misztériumdrámája, Pannonhalmi Szemle 1927, 97—104. — Kniewald Károly, A P. k. Sanctoraléja MKSz 1939, 1—53. — U. az, A P. k. tartalma, kora, jelentősége, MKSz 1939, 413—455. — E. Bartoniek, Codices latini medii aevi, Budapest, 1940. 1—5. — Kühár Flóris, Mária-tiszteletünk a XI. és XII. század hazai liturgiájában (Szent István Akadémia hittud.-bölc. értekezései III, 3.), Budapest, 1939. 17—19. — Radó Polikárp: A magyar középkor kótás kéziratai, Magyar Zenei Szemle, 1941. 94—95. l.

veluti homines ineruditi, litterarum ignari . . . in non modicum bonarum disciplinarum et artium professorum damnum, scandalum et detrimentum». Zanchinak meghagyatott továbbá, hogy az ily, iparosoknál talált kéziratokat lefoglalja és a bűnösöket feljelentse.¹

Bizonyára sok értékes kódex esett áldozatul *Báthori István* végrendekezésének «Missálékat elmetéllék és egyéb öreg könyveket osszák iskolákba, jó lesz deákaknak könyvet kötni belé».²

Beláthatatlan kárt okozott a tatár és a törökdúlás, valamint a szerzetesrendek feloszlatása és könyvtáraiknak elkobzása. Csak alig tudtak valamit is megmenteni középkori kincseikből a menekülők, akik leginkább a külföld felé vették útjukat. A magyar művelődéstörténet munkásainak azt a reményteljes feltevését, hogy a menekülő szerzetesek frott kincseiket a szomszédos Ausztria kolostoraiban rejtették el, a későbbi ily irányú kutatások eredményei nem nagyon igazolták. Mégis a legtöbb megőrzött egy-egy, Magyarországból származó nagybecsű emléket, melyek valószínűleg inkább vásárlás, vagy ajándékozás útján jutottak birtokukba. Így a klosterneuburgi prépostság gazdag könyvtára őriz egy kéziratot, mely a zárósorok tanúsága szerint Visegrádon 1367-ben íratott.³ Abból, hogy a kézirat Visegrádon készült, arra következtethetünk, hogy a visegrádi királyi könyvtárban őrzött példányból másolták és hogy Nagy Lajos udvarában könyvmásolók és díszítők állandóbban dolgoztak.⁴

Kutatásaink azt igazolták, hogy könyvtáraink ősnymtatványainak táblakötései az eddig egészen ismeretlen neumált kéziratröredékeknek nagyértékű kincseit őrizték meg számunkra, melyekből középkorunk magas színvonalú könyvműveltségére és művészetére joggal következtethetünk.⁵

Neumált kéziratröredékeink közül egyike a legrégebbeknek és legértékesebbeknek a *Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának* tulajdonában van.⁶ *A gróf Vigyázó-jéle hagyatéka* egyik ősnymtatványának⁷ szüette fatáblája, mely kívülről sárgult disznóbörkötéssel van borítva, a belső táblakötésben úgy elől, mint hátul egy-egy beragasztott

¹ L. J. A. F. Orban a Tijdschrift voor boek bibliothekwesen, 1907. évf.

² Knauzi. m. Magyar Sion, 1869. 6.

³ A kolofon szövege a következő: «Expliciunt moralia beati Gregorii pape super Job Johannis de Bredenscheid de Tremonia legiste domini L. regis Ungarie. Ad honorem . . . completa in Wisegrad anno domini MCCC sexagesimo septimo de mense Julii».

⁴ Fraknói Vilmos, Visegrádon 1367-ben írt kódex a klosterneuburgi könyvtárban. Magy. Kszm. 1915.

⁵ Teller Frigyes, i. m. Corvina, 479—482. l., négy, eddig ismeretlen neumált kéziratröredék fényképe.

⁶ Lásd az 1. sz. képet.

⁷ Maria Paulus de Sancta: Dialogus qui vocatur scrutinium scripturarum. Argent. Joh. Mentelin. 1471. (?) Hain: 10, 763.

ártyafóliót tartalmaz (26·5 × 21·5 cm), melyek ugyanazon kódexnek töredékei. Az erősen megsárgult fóliók hosszas használatról tanuskodnak, melyeket egy kéz írt és egy kéz neumált. A bőrhártya sárga alapjából élesen rajzolódnak ki a fekete tintával rótt betűk, melyek a X. század karoling minusculáinak nemes vonalait tükrözik. A szöveg fölé írt accentus-neumák a X. század *szentgalleni neumáinak konzervatív* jellegét mutatják, melyek diasztematikus törekvés nélkül világosan és könnyen olvashatóan jelzik a melódia vonalát. Töredékünk liturgikus jellegére nézve *Antiphonarium missae*, amit *Cantatoriumnak* is neveztek, mert az előénekes kezében arra a célra szolgált, hogy belőle a mise változó részeiknek melódiáit intónálja. Az első táblakötés beragasztott fóliójának képét lásd az I. sz. alatt.

Nagybecsű töredékünk a *győri Nagyobb Papnevelő Intézet könyvtárának* 289/1326a. jelzetű egy fóliós hártatöredéke (18 × 25 cm), melyet könyvtáblakötésből áztattak ki. Ez az oka annak, hogy a fólió recto lapja alig olvashatóvá barnult. A még épségben megmaradt hártakézirat szövegírásának vizsgálata keletkezésének idejét a X—XI. századra helyezi, mely egyúttal a karoling írás virágkora. A gömbölyűen formált betűk egymástól függetlenül, külön térben élnek az előbbi kéziratunkhoz hasonlóan. Az «a» betű sohasem fordul elő nyitottan és szárának ductusa függőlegessé válik. Már az «S» formával is találkozunk a szó elején és végén. Gyakoribbakká válnak a rövidítési jelek és lassankint elkezdődik a diakritikus jelek használata a kettős «i» felett, hogy könnyen megkülönböztethető legyen az «u» betűtől. A ligaturák elhatárolódnak az et, ct és st eseteire, a «g» betű pedig általában mindig zárt. A kézírás nemzeti sajátosságai ebben az időben még nem fejlődtek ki annyira, hogy a kézirat keletkezésének helyét kizárólagos pontossággal eldönthetnénk.

Hártatöredékünk ritka szép emléke a X—XI. század karoling minusculáinak, melyek laponként 29 sorban erőteljesen válnak ki a csontsárga alapból és amelyeket piros színű kezdőbetűk élénkítenek. A töredéket egy kéz írta és egy kéz neumálta úgy, hogy a neumált szöveg betűi lényegesen kisebbek a többinél. A sok helyen már elhalványodott vagy teljesen elmosódott neumák diasztematikus törekvés nélkül jelzik a melódiát. Alakjuk és ductusuk a X—XI. századi *szentgalleni neumák* jellegével azonos, mielőtt még a később bekövetkezett gót modorosság formájukat elnehezítette volna. Jellegükre nézve accentus neumák, melyeknek epizémás végződéseit a másoló modorossága magyarázza anélkül, hogy ritmikus következményei lennének.

A kézirat liturgikus jellegére nézve *Breviárium-töredék*, melyben az officiumnak antifónáit neumálták csak, a rezponzóriumoknak pedig az incipitjét.¹

¹ Lásd a II. sz. képet.

suos. Alleluia

In die resurrectionis meae dicit

dominus pro eo dicitur uos

Alleluia. Si uerit dominus ue

re pappa ruit froni

pro ar illi narrabit e

is quomodo cognouit e cum

INUITANILS

Alleluia. Confitemini domino I.

quoniam benedixit uos quoniam in se

culum dicitur. Alleluia. Nomen

Alleluia. Obliterant uisus ipso

discipuli de ministro partem pis

est. Alleluia. In die se

Alleluia

Si uerit in se magna con

spira ad uersus eos qui

se in quibusdam

Alleluia

Assumpta est maria in celum qui

deu angeli et collaudan

Alleluia. Si uerit benedicent

Re. Domine precummi cum de f adra

Etiam petit et tribu

Alleluia. Longu

uicium uicium de anglis.

Re. Bene di cito dominus

Benedic anima mea domino

Alleluia. Omnia in ipso

Alleluia. Nomen

Alleluia. San ctum

Alleluia. Conuissum est

ma re et coner

maur tip

ra ubi archangelus michael de

scende bar

Antiphonarium missae, X. sz.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

26.5 × 21.5 cm.

sea di genitricis sciztis p[ro]mat[er] & bea uirne lea c[on]s[ol]idat[ur]
 cipati. q[ui] gaudiu[m] mat[ris] habens saluo uirginitatis sigillo
 ge[n]e[si]s dicit ang[elus]. Salue nobilis. **V**eniam ne ad sacrat[is]
 simos ordines beator[um] sp[iritu]um. & eos ad n[ost]r[um] sollempn[is]
 us gaudiu[m] inuitem. ut in sac[ra] myst[er]is hodie solito
 impens[is] nob[is] sint coopatores & adolentes in censu oratio
 nis n[ost]re an[te] altare aut[em] tu[um] q[ui] d[omi]n[u]s an[te] oculos d[omi]ni. ibiq[ue] p[ro] nob[is]
 fide[m] incedant. & hic cont[ra] amiq[ue] hostias temptantia
 purguli nos p[ro]tectione defendant. **Te sem.** Ergo in
 ter om[n]es q[ui] ab initio mundi diuina gra[ti]a uocauit. p[ri]ma
 e[st] patriarchas electio. quor[um] s[er]u[m] repp[ro]mission[is] & testam[en]ta
 legis latio. **P**er tantor[um] patru[m] debita uenatione ordine
 cense[re] s[er]u[m] p[ro]ph[et]as beata successio. quor[um] ultim[us] erat li
 mes decept[us] sterilitatis fili[us]. magn[us] ille ioh[ann]es s[er]u[m] theoni
 felix p[ro]ph[et]a & penitentialis baptista. uentur[us] u[er]o p[er] se ue
 ru[m] sole uelut rosea p[er]curreret aurora. & p[ro]ph[et]a fact[us] af[er]
 simi p[ro]bat parare uia[m] d[omi]ni. **Ite e[st] h[ic] s[er]u[m].** **L**uce[m] dominum om[n]es
 sancti eius quoniam nichil deest uincantibus u[er]o. ecce oculi domini sup[er] uos
 & aures eius in p[ro]ces[us] eorum. **B**enedic[ite] d[omi]n[u]m spes sanctorum &
 tu[m] fortitudinis eorum. dedisti hereditatem tu[m] nomen tuum &
 inhabitabunt in tabernaculo tuo in secula. **L**auda[te] d[eu]m de[us].
Beati quos elegisti domine habitabunt in atrijs tuis & cum clamabunt
 ymnum dicent. **T**ede[us]. **D**omine deus uir tu[m] beat[us] om[n]es qui
 sperant in te. non p[ro]uabis bonis eos qui ambulat in equitate in secula se
 lo rum laudabunt te. **Q**ui dil[igit] qui dil[igit] grat[ia] domini uiam in de
 mus & confitemini me morte sanctitatis eius. **D**ns a. ex. **B**enedicite
 domino om[n]es uirtutes eius benedicite ministr[is] eius qui facti sunt uoluntatem
 eius benedicite domino. **B**enedic[ite] a. **L**eam in d[omi]no. **Q**uia gl[ori]osissi
 mo ap[osto]lor[um] senatu c[on]secrata constat e[ss]e hui[us] dici laucia

a györi püspöki nagyobb papnevelö könyvelöi tára.

Breviárium-töredék, X/XI. sz.

Györi püspöki nagyobb papnevelö intézet könyvtára.

289/1326. a. (verso).

(18 × 25 cm.)

Íme néhány szemelvény az «in campo aperto» neumált középkori, eddig ismeretlen szerkönyvtöredékeinkből, melyek kódexeinkkel egyetemben arról tanuskodnak, hogy a megkeresztelt magyarság nemcsak szívesen nyitotta ki országának kapuit a nyugati kultúra előtt, hanem annak szellemét és lelkét rövid időn belül teljesen magáévá téve műveltsége a nyugateurópai kereszténységével teljesen egyenrangúvá lett és maradt a mai napig.

OSZK

Az Orsz. Széchényi Könyvtár Kiadványai

című sorozatban eddig megjelent:

- I. **Hoffmann Edith:** A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai.
- II. **Gárdonyi Albert:** Régi pesti könyvkereskedők.
- III. **Goriupp Alisz:** A Magyar Nemzeti Múzeum Hírlaposztálya fennállásának első félszázadában. 1884—1934.
- IV. **Iványi Béla:** Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1331—1660.
- V. **Hubay Ilona:** *Missalia Hungarica*. Régi magyar misc-könyvek.
- VI. **Trócsányi Zoltán:** A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása.
- VII. **Szarvasi Margit:** Magánkönyvtárak a XVIII. században.
- VIII. **Kniezsa István:** Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átírása.
- IX. **Makkai László—M. Horváth Magda:** A magyar könyvgyűjtő kézikönyve.
- X. **Zolnai Klára:** *Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini*. Mátyás király könyvtárának irodalma.
- XI. **Varjas Béla:** Balassa Bálint istenes énekeinek első kiadása.
- XII. **Joó Tibor:** Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchényi Könyvtárban.
- XIII. **Szemző Piroska:** A «Pester Zeitung».
- XIV. **Radó Polycarpus:** *Index codicum manu scriptorum liturgicorum Regni Hungariae*.
- XV. **Jávor Egon:** Az Orsz. Széchényi Könyvtár hét pozsonyi misszáléja.
- XVI. **Dezsényi Béla:** Sajtó és könyvészet.
- XVII. **Harsányi András:** Német könyvtárak.
- XVIII. **Szemző Piroska:** Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv.
- XIX. **Radó Polikárp:** Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései.